

**НАЦИОНАЛЕН НАРЪЧНИК:
РАБОТА С ОБВИНЯЕМИ С
ИНТЕЛЕКТУАЛНИ И/ИЛИ
ПСИХОСОЦИАЛНИ УВРЕЖДАНИЯ В
НАКАЗАТЕЛНОТО ПРОИЗВОДСТВО
БЪЛГАРИЯ**

Този наръчник е създаден от Фондация "Кера" по проекта "Включване и достъп до правосъдие за обвиняеми с интелектуални и психосоциални увреждания" (ENABLE -101056701 - JUST 2021-JACC). Проектът има за цел да насърчи достъпа до правосъдие и по-справедливите съдебни процедури за обвиняеми с интелектуални и психо-социални увреждания в 8 европейски държави¹.

Автори

Мария Кръстева²

Редактор

Анета Генова

Изследователски екип

Венера Симеонова и Таня Цанева

Контакти в България

Фондация КЕРА

<https://www.kerafoundation.com/>

Project contacts

Validity Foundation – Mental Disability Advocacy Centre

Impact Hub, Milestone Institute

Budapest, Wesselényi utca 17.

1053 Budapest, Hungary

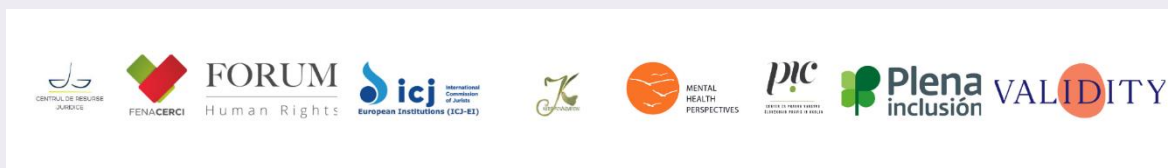
E-mail: validity@validity.ngo

Дата на издаване

Август, 2024

Информация за проекта

ENABLE – 101056701



¹ Повеќе информација за проектот е достапна тука: <https://validity.ngo/projects-2/enabling-inclusion-and-access-to-justice-for-defendants-with-intellectual-and-psychosocial-disabilities/>

² В големата си част настоящият наръчник е разработен въз основа на модела за наръчник, чийто автори са International Commission of Jurists и фондация Валидити.

Благодарности

Екипът на проекта изразява дълбока благодарност на всички национални и международни партньори, включително на хората с увреждания, които споделиха техните знания и опит и помогнаха за създаването на задълбочено и ориентирано към националния контекст съдържание.



**Съфинансирано от
Европейския съюз**

Съ-финансиран от Европейския съюз. Изложенията гледни точки и мнения принадлежат изцяло на авторите им и не отразяват непременно гледните точки и становища на Европейския съюз или Европейската комисия. Нито Европейския съюз, нито Европейската комисия са отговорни за тях.

TABLE OF CONTENTS

01	ВЪВЕДЕНИЕ	6
	А. Контекст	7
	Б. За кого е предназначен настоящия наръчник и как да се използва	9
	В. Методология	10
	Г. Основни определения и терминология	10

02	ПРАВА НА ХОРАТА С УВРЕЖДЕНИЯ: МЕЖДУНАРОДНА ПРАВНА РАМКА И ПРАВНА РАМКА НА ЕС	14
-----------	---	-----------

03	ОБВИНЯЕМИТЕ С УВРЕЖДЕНИЯ И СЪДЕБНАТА СИСТЕМА	20
-----------	---	-----------

04	ПРЕЗУМЦИЯ НА НЕВИНОВНОСТ И ПРАВОСУБЕКТНОСТ	23
	А. Съдебна практика	27
	Б. Практически насоки и препоръки	30
	В. Обещаващи практики	33

05	ПРИЛАГАНЕ НА ПРАВАТА НА ОБВИНЯЕМИТЕ С УВРЕЖДЕНИЯ: ПРОЦЕДУРНИ УЛЕСНЕНИЯ	35
	А. Искания и предложения за улеснения	38
	Б. Индивидуална оценка за определяне на процедурни улеснения	42
	В. Комуникационни посредници	47
	Г. Право на придружаване от страна на подкрепящо лице, което може да включва роднина	52
	Д. Приспособяване и промени на процедурите	54
	Е. Подкрепа за осъществяване на комуникация	55

05	ДОБРИ ПРАКТИКИ В БЪЛГАРИЯ	62
	А. Комуникационни посредници	63
	Б. Индивидуална оценка на социалното функциониране и оценка на нуждите от подкрепа в съдебното производство	70

05	ДОПЪЛНИТЕЛНО	73
-----------	---------------------------	-----------

**„Липсата на знания как да
подходиш, всъщност поставя в
риск и обществото, и
полицаяте, и хората с психични
разстройства.“**

ОТ ИНТЕРВЮ СЪС СЪДИЯ



01

ВЪВЕДЕНИЕ

А. Контекст

Независимо дали са жертви, свидетели или предполагаеми извършители на престъпления, хората с увреждания се сблъскват със значителни трудности при достъпа до правосъдие и при взаимодействието си с различните специалистите в наказателното- правосъдната система. В същото време, макар да се съобщава, че при тях вероятността да станат жертви на насилие (включително сексуално) е от четири до десет пъти по-голяма, отколкото при техните връстници без увреждания,³ хората с психо-социални и интелектуални увреждания – особено настанените в резидентна грижа⁴ – се сблъскват със сериозно изключване и нарушаване на правата им на справедлив съдебен процес.⁵ Остарелите закони, които не признават тяхната правосубектност⁶ и следователно отричат правото им да участват в съдебен процес и да дават показания, неустановяването на увреждането и неосигуряването на необходимата подкрепа за достъп до информация и комуникация, липсата на процедурни улеснения, липсата на специализация и обучение,⁷ бариерите в отношението на повечето органи на наказателното правосъдие и липсата на достъп до ефективни правни съвети са сред системните предизвикателства, пред които са изправени лицата с интелектуални и психосоциални увреждания, живеещи в ЕС, които участват в наказателни производства.⁸

³ Disability Justice, 'Justice Denied: Abuse and Exploitation', („Отказано правосъдие: злоупотреба и експлоатация“): <https://disabilityjustice.org/justice-denied/abuse-and-exploitation/>

⁴ Amelink Q, Roozen S, Leistikow I, Weenink JW. Sexual abuse of people with intellectual disabilities in residential settings: a 3-year analysis of incidents reported to the Dutch Health and Youth Care Inspectorate (*Сексуална злоупотреба с хора с интелектуални затруднения в резидентни услуги: тригодишен анализ на инцидентите, докладвани на Инспектората по здравеопазване и грижа за младежи в Нидерландия*). *BMJ Open*. 2021 Dec 6;11(12):e053317. doi: 10.1136/bmjopen-2021-053317. PMID: 34873008; PMCID: PMC8650479.

⁵ Smith, T. (2023). *Autism and Criminal Justice. The Experience of Suspects, Defendants and Offenders in England and Wales*. Routledge (*Аутизъм и наказателно правосъдие. Опитът на заподозрени, обвиняеми и правонарушители в Англия и Уелс*).

⁶ Бележка към българския превод: Българското право разделя правосубектността на правоспособност и дееспособност (виж чл. 1 и чл. 2 от Закона за лицата и семейството (ЗЛС) и позволява отнемане на дееспособността, чрез поставяне под запрещение (пълно или частично, съгласно чл. 5 ал.1 и 2 ЗЛС). Оригиналният език, на който е написан настоящият труд е английски, поради което при превода се налагат уточнения свързани с горната особеност на националното право. Правосубектността като единство на правоспособност и дееспособност е разглеждан многократно в международната доктрина, включително от гледна точка на обхвата на чл.12 от Конвенцията на ООН за правата на хората с увреждания. В международната доктрина няма никакво съмнение, че правосубектността обхваща както правоспособността, така и дееспособността. За целите на по-доброто разбиране на настоящия труд използваме понятието „правосубектност“, с настоящето уточнение, като, където е необходимо изрично подчертаваме важността и неотменимостта на дееспособността като елемент на правосубектността. Виж също раздел 1.4, частта, касаеща правоспособността.

⁷ Международния обобщаващ доклад - <https://validity.ngo/wp-content/uploads/2024/08/International-Synthesis-Report.pdf>

⁸ Международния обобщаващ доклад - <https://validity.ngo/wp-content/uploads/2024/08/International-Synthesis-Report.pdf>

Същевременно Конвенцията на ООН за правата на хората с увреждания⁹ (КПХУ), ратифицирана от Европейския съюз¹⁰ и от всички негови държави членки без резерви,¹¹ налага на държавите сериозни задължения за идентифициране и премахване на пречките и бариерите и предприемане на проактивни, системни мерки, за да гарантират, че всички хора с увреждания могат да се възползват от правото си на достъп до правосъдие наравно с всички останали. Въпреки това, независимо че в съответните директиви на ЕС¹² и в правните рамки на държавите членки се признава необходимостта от подкрепа и защита на тези права на хората със слухови, сензорни или физически увреждания, законодателството остава безучастно по отношение на специфичните потребности и бариери пред лицата с интелектуални и психосоциални увреждания.¹³ Това е така, въпреки че, много често същият вид мерки се предоставят на други групи в уязвимо положение, които може да се нуждаят от подобен вид помощ по време на наказателния процес, като например непълнолетни или жени, жертви на домашно или сексуално насилие.¹⁴ В малкото на брой държави, които *са въвели* механизми за подкрепа, мерките се отнасят само за хора с интелектуални и психосоциални проблеми, които участват в производството в качеството им на жертви, докато участващите в друго качество остават извън тях.¹⁵ Има и държави, които са пристъпили към регламентиране на някои от тези изключително важни услуги, позволявайки също така на *органите на наказателното правосъдие* да използват услугите на професионален

⁹ Общо събрание на ООН, Конвенция за правата на хората с увреждания: резолюция / приета от Общото събрание, A/RES/61/106, 24 януари 2007 г., <https://www.refworld.org/legal/resolution/unga/2007/en/49751>

¹⁰ Европейският съюз ратифицира КПХУ на 23 декември 2010 г.

¹¹ С някои изключения, посочени тук:

https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-15&chapter=4&clang=en

¹² Директива относно правото на устен и писмен превод в наказателното производство (2010/64/ЕС); Директива относно правото на информация в наказателното производство (2012/13/ЕС); Директива относно правото на достъп до адвокат в наказателното производство (2013/48/ЕС); Директива относно укрепването на някои аспекти на презумпцията за невинност и на правото на лицата да присъстват на съдебния процес в наказателното производство (2016/343/ЕС); Директива относно правната помощ за заподозрени и обвиняеми в рамките на наказателното производство (2016/1919/ЕС); Директива относно процесуалните гаранции за децата, които са заподозрени или обвиняеми в рамките на наказателното производство (2016/800/ЕС)

¹³ Напр. Директива 2010/64/ЕС относно правото на устен и писмен превод гарантира правото на устен преводач от чужд език и помощ за хора със слухови или говорни увреждания в наказателното производство. Когнитивните бариери – затрудненията при разбирането на процедурите и осигуряването на улеснения са пропуснати. Аналогично Директива 2012/13/ЕС относно правото на информация в наказателното производство гарантира, че обвиняемите със слухови или говорни увреждания имат достъп до информация за своите права, обвинения и материали по делото. Директивата също така не изисква тази информация да бъде достъпна за обвиняеми с когнитивни затруднения.

¹⁴ Напр. Директива 2010/64/ЕС относно правото на устен и писмен превод гарантира правото на устен преводач от чужд език и помощ за хора със слухови или говорни увреждания в наказателното производство. Когнитивните бариери – затрудненията при разбирането на процедурите и осигуряването на настаняване – са пропуснати. По подобен начин Директива 2012/13/ЕС относно правото на информация в наказателното производство гарантира, че обвиняемите със слухови или говорни увреждания имат достъп до информация за своите права, обвинения и материали по делото. Директивата също така не изисква тази информация да бъде достъпна за обвиняеми с когнитивни бариери.

¹⁵ Международния обобщаващ доклад - <https://validity.ngo/wp-content/uploads/2024/08/International-Synthesis-Report.pdf>

посредник, който да оцени техните потребности и да предложи улеснения¹⁶ или да използва съдебни книжа, написани на достъпен език¹⁷.

Целта на настоящия наръчник е да информира съответните заинтересовани страни за най-добрите практики за ефективно включване на обвиняеми с интелектуални и психосоциални увреждания в наказателното производство, както и да предложи практически стъпки за прилагането им на национално равнище. Изводите са резултат от задълбочен анализ на ситуацията в осем държави – членки на ЕС, включително България, а предложените решения се основават на съответните международни и регионални стандарти и отразяват добрите практики, събрани в световен и национален мащаб.

Б. За кого е предназначен настоящия наръчник и как да се използва

Наръчникът е предназначен да служи като практическо ръководство за съдии, прокурори, адвокати, служители на правоприлагащите органи и други специалисти в България (най-общо „органи на наказателното правосъдие, наричани по-долу ОНП“), които работят в наказателноправна среда по дела, свързани с лица с интелектуални и/или психосоциални увреждания. Той може да бъде полезен за насочване на работата им по дела, включващи лица с интелектуални и/или психосоциални увреждания, които поради многобройните бариери, с които се сблъскват – правни, в средата, информационни, поведенчески – се нуждаят от допълнителна подкрепа, за да реализират наравно с останалите правото си на достъп до правосъдие. Практическите инструменти, предложени в наръчника, имат за цел да изяснят как следва да подхождат ОНП към всяка от тези системни бариери, които е най-вероятно да възникнат в досъдебната и съдебната фаза на наказателното производство, за да се даде възможност на обвиняемите с интелектуални и/или психосоциални увреждания да участват наравно с останалите в производството.

Макар че акцентът в настоящия наръчник е върху обвиняемите в рамките на наказателното правосъдие, принципите, стандартите и препоръките, направени в него, могат да бъдат полезни и за други участници в наказателния процес,

¹⁶ Национално проучване в Испания, проект Enable, април 2023 г., стр.29

¹⁷ Национално проучване в Литва, проект Enable, април 2023 г., стр.9.

които имат такъв вид увреждания, включително жертви и свидетели, както и в по-широк контекст, включително в граждански производства.

В. Методология

Съдържанието на наръчника е разработено от фондация „Кера“, България, въз основа на резултатите от национално изследване на пречките, с които се сблъскват обвиняеми/подсъдими с интелектуални и/или психосоциални увреждания в достъпа им до наказателно правосъдие,¹⁸ проведено в рамките на проект ENABLE.¹⁹ Представената информация и препоръки са събрани чрез проучвания, интервюта, консултации и мултидисциплинарни срещи с хора с увреждания, съдии, адвокати, представители на неправителствени организации и други съответни заинтересовани страни в периода от януари 2023 г. до юни 2024 г.

Г. Основни определения и терминология

- **Хора с увреждания** – по смисъла на член 1 от КПХУ хората с увреждания включват лица с трайна физическа, психическа, интелектуална и сетивна недостатъчност, която при взаимодействие с обкръжаващата ги среда би могла да възпрепятства тяхното пълноценно и ефективно участие в обществото на равна основа с другите.²⁰ Хората с психосоциални и интелектуални увреждания принадлежат към различни общности и по-специално към такива, които са изправени пред специфични видове нарушения на правата на човека въз основа на техни действителни или предполагаеми психични увреждания. Като се има предвид, че това е динамично понятие, тази категория включва, наред с другото, хора, които се самоопределят или биват възприемани или третираны като лица с неврологични увреждания, включително възрастово обусловени и дегенеративни нарушения; хора с увреждания от аутистичния спектър;

¹⁸ Проект ENABLE, Национален доклад за България, 2023 г., Фондация Кера, достъпен на английски език: <https://validity.ngo/projects-2/enabling-inclusion-and-access-to-justice-for-defendants-with-intellectual-and-psychosocial-disabilities/national-briefing-papers/> и на български език тук: https://www.kerafoundation.com/wp-content/uploads/2023/07/FINAL_KERA_2023_06_19_National-briefing-paper_Bulgaria_BG.pdf

¹⁹ Пълно наименование на проекта: „Включване и достъп до правосъдие за обвиняеми с интелектуални и психосоциални увреждания“ (101056701 – ENABLE – JUST-2021-JACC). Повече информация можете да намерите тук: <https://validity.ngo/projects-2/enabling-inclusion-and-access-to-justice-for-defendants-with-intellectual-and-psychosocial-disabilities/>

²⁰ Конвенция на ООН за правата на хората с увреждания, член 1

хора с обучителни затруднения; хора, които чуват гласове, и др. Съгласно българския Закон за хората с увреждания „Хората с увреждания са лица с физическа, психическа, интелектуална и сетивна недостатъчност, която при взаимодействие с обкръжаващата ги среда би могла да възпрепятства тяхното пълноценно и ефективно участие в обществения живот.“ – § 1, т. 1 от Допълнителните разпоредби на ЗХУ.

- **Правосубектност** – съгласно Общ коментар № 1 на Комитета за правата на хората с увреждания, правосубектността включва както способността лицето да бъде носител на права, така и да действа в рамките на закона.²¹ Способността лицето да бъде носител на права дава на индивида правото на пълната защита на правата му от правната система. Способността да действа в рамките на закона признава индивида като участник, който може да извършва сделки и да създава, променя и прекратява правоотношения.
- **Процедурни улеснения** – означава всякакви необходими и подходящи „промени и приспособявания в контекста на достъпа до правосъдие по конкретно дело, за да се осигури участието на хората с увреждания, наравно с всички останали.“²² Повечето от мерките, описани в настоящия наръчник, необходими за премахване на пречките пред достъпа до правосъдие, с които се сблъскват хората с увреждания в съдебни процеси и процедури, представляват „процедурни улеснения“.
- **Разумни улеснения** – съгласно определението в член 2 от КПХУ, „разумни улеснения“ означава всякакви необходими и подходящи промени и приспособявания, които не водят до непропорционално или неоправдано обременяване на околните, когато такива са необходими във всеки конкретен случай, за да се осигури на човека с увреждане признаването или упражняването на всички права и основни свободи наравно с всички останали.“
- **Подкрепено вземане на решения с/у заместващо вземане на решения** – Подкрепеното вземане на решения е модел, който съгласно КПХУ следва

²¹ Общ коментар № 1 на Комитета на ООН за правата на хората с увреждания, параграф 12, <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G14/031/20/PDF/G1403120.pdf?OpenElement>. Виж също бележка под линия 4 относно подхода на българското законодателство към правосубектността.

²² Виж Международни принципи и насоки за достъп до правосъдие на хора с увреждания, достъпни тук: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Disability/SR_Disability/GoodPractices/Access-to-Justice-EN.pdf, стр. 9.

да бъде заложен в правните системи и законодателствата, и който изисква на хората с увреждания да се предоставят редица възможности за подкрепа, включително подкрепа от страна на хора, на които те имат доверие (напр. семейство, приятели, връстници, застъпници, адвокати, преводачи, комуникационни посредници), за да се подкрепи и подобри способността им сами да вземат решения за себе си. За разлика от него, заместващото вземане на решения е модел, залегнал в много правни системи и законодателства, който лишава хората с увреждания от правото да вземат решения за себе си, а вместо това делегира на други лица правото да вземат решения от името на хората с увреждания (най-често става дума за поставяне под запрещение и определяне на настойник или попечител, в зависимост от формата на запрещението). Този модел, въпреки продължаващото му разпространение в правните системи по света, е в пряко противоречие с КПХУ и нарушава автономността и правосубектността на хората с увреждания.

- **Равенство с/у равнопоставеност**– Думите равенство и равнопоставеност често се използват като взаимозаменяеми, но те имат различно значение. „Равнопоставеността“ означава, че на всеки човек или група хора се предоставят еднакви ресурси или възможности. „Равенството“ отчита, че всеки човек има различни обстоятелства, и му се осигуряват точните ресурси и възможности, необходими за постигане на равен резултат. Равенството може да се определи като предоставяне всекиму на това, от което се нуждае, за да успее. С други думи, равенство не означава да се дава на всеки точно едно и също нещо. Ако дадем на всеки точно едно и също нещо, очаквайки, че това ще направи хората равнопоставени, то се предполага, че всички са започнали от едно и също място – а това може да бъде изключително неточно, защото хората не са еднакви.²³
- **Достъп с/у достъпност** – Достъп означава възможността или правото да направиш нещо или да влезеш на дадено място. Например, ако имате служебна карта, имате достъп до работните си помещения. Достъпността се отнася до проектирането на продукти, устройства, услуги или среда, така че да могат да се използват от хора със или без увреждания, като включва също и информация и комуникации. Физическата достъпност,

²³ Повече по темата, вкл. с визуално онагледяване на разликата можете да намерите тук:

<https://www.internationalwomensday.com/Missions/18707/Equality-versus-Equity-What-s-the-difference-as-we-EmbraceEquity-for-IWD-2023-and-beyond>

например, включва създаването на безбарьерна среда, в която хората с увреждания могат да се движат свободно (например: системни решения за стълбища и тежки врати за хора, използващи инвалидни колички) или могат да получат самостоятелен и свободен достъп до информация (например: наличието на документи на Брайлова азбука или във формат „Лесно за четене“).²⁴

- **Медицински модел с/у основан на човешките права модел на увреждането** – медицинският модел на увреждането поставя акцент върху състоянието на човека, което се разбира като пряка причина за неговото увреждане, докато моделът, основан на човешките права, от друга страна, поставя човека в центъра на всички решения, които го засягат, поставя акцент върху присъщото достойнство на човешкото същество и бариерите, създадени от обществото, и взаимодействието на тези бариери с всеки отделен човек с увреждане.²⁵ При него се отчита, че социалните, поведенческите, правните и други бариери често пречат на хората с увреждания да се ползват от правата на човека наравно с всички останали.

²⁴ Насоки на ООН за език, приобщаващ хората с увреждания: <https://www.ungeneva.org/sites/default/files/2021-01/Disability-Inclusive-Language-Guidelines.pdf>

²⁵ Anna Lawson & Angharad E. Beckett (2021 г.) The social and human rights models of disability: towards a complementarity thesis (*Социалният модел и моделът, основан на правата на човека относно уврежданията: към теза за взаимно допълване*), The International Journal of Human Rights, 25:2, 348-379, DOI: 10.1080/13642987.2020.1783533.

02

ПРАВА НА ХОРАТА С
УВРЕЖДЕНИЯ: МЕЖДУ-
НАРОДНА ПРАВНА
РАМКА И ПРАВНА РАМКА
НА ЕС

Конвенцията на ООН за правата на хората с увреждания (*КПХУ/Конвенцията*) се приема за ключов инструмент в международната правна рамка, уреждаща правата на хората с увреждания.²⁶ Целта на Конвенцията е да насърчава, защитава и гарантира пълноценното и равноправно упражняване на всички права на човека и основни свободи от хората с увреждания и да способства за зачитане на вътрешно присъщото им човешко достойнство.²⁷

Важно е да се отбележи, че КПХУ включва общите коментари към нея, които представляват авторитетни тълкувания на Конвенцията, издадени от Комитета на ООН по правата на хората с увреждания (*Комитета*).²⁸ Сред най-относителните общи коментари (ОК) по темата на настоящия наръчник са ОК относно член 12 (Равнопоставеност пред закона),²⁹ член 9 (Достъпност),³⁰ член 19 (Независим живот и включване в общността),³¹ член 5 (Равенство и забрана на дискриминация).³² *Комитетът* и специалният докладчик по правата на хората с увреждания също така са издали важни насоки за прилагане на КПХУ, включително Насоки по член 14 относно правото на хората с увреждания на свобода и сигурност на личността,³³ както и Международните принципи и насоки на ООН за достъп до правосъдие на хората с увреждания (*Международните принципи*).³⁴

²⁶ КПХУ и Факултативният протокол към нея влязоха в сила на 3 май 2008 г. Това е първият всеобхватен договор за правата на човека, който е отворен за подписване от организации за регионална интеграция. Конвенцията на ООН за правата на хората с увреждания е приета на 13 декември 2006 г. и е отворена за подписване на 30 март 2007 г. Конвенцията е събрала 82 подписа, което е най-големият брой подписали конвенция в деня на нейното откриване, в историята на ООН. United Nations Department of Economic and Social Affairs. "Convention On The Rights Of Persons With Disabilities (CRPD)". Достъпно [тук](#).

²⁷ Общо събрание на ООН, Конвенция за правата на хората с увреждания: резолюция / приета от Общото събрание, A/RES/61/106, 24 януари 2007 г., чл. 1, достъпна [тук](#):

https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_61_106.pdf

²⁸ Комитетът на ООН по правата на хората с увреждания, създаден с Конвенцията (член 34), наблюдава изпълнението на Конвенцията от държавите – страни по нея. Комитетът, наблюдаващ прилагането на КПХУ издава общи коментари и заключителни бележки за държавите, които са страни по Конвенцията, относно напредъка им в прилагането.

²⁹ Общ коментар 1 е достъпен [тук](#) на английски език <https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-1-article-12-equal-recognition-1> и на български език <https://e-justice.bg/api/part/getblob?hash=1ACD7677026E7D0FA15B8151CA2352E1>

³⁰ Общ коментар 2 е достъпен на английски език [тук](https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-2-article-9-accessibility-0): <https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-2-article-9-accessibility-0>.

³¹ Общ коментар 5 е достъпен [тук](https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no5-article-19-right-live): <https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no5-article-19-right-live>.

³² Общ коментар 6 е достъпен на английски език [тук](https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no6-equality-and-non-discrimination): <https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no6-equality-and-non-discrimination>.

³³ Насоките относно правото на свобода и сигурност на хората с увреждания се съдържат в приложението към A/72/55, двугодишния доклад на Комитета за 2016 г.

³⁴ ООН, Специален докладчик за правата на хората с увреждания, Международни принципи и насоки за достъп до правосъдие за хора с увреждания (2020 г.).

Сред най-важните задължения, посочени в *КПХУ*, които България (и съответните ѝ представители) поема, за да гарантира правото на справедлив съдебен процес, са следните:

- **забрана на всякаква дискриминация** въз основа на увреждане и **гарантиране** на хората с увреждания на **равна и ефективна правна защита** срещу дискриминация на всички основания.³⁵
- **гарантиране, че правото на съдебен процес** трябва да бъде признато на всички хора с увреждания, на всички нива на системата на наказателното правосъдие, без дискриминация, и че конструкции като „когнитивна негодност“ и „ментална негодност“³⁶, определяни например въз основа на оценки на функционалното или менталното състояние (които са обичайни в повечето правни системи), не се използват за ограничаване на правото на правосубектност.³⁷
- предоставяне на необходимата подкрепа, за да могат хората с увреждания да вземат решения, които имат правна сила.³⁸ Тези **мерки за подкрепа** „**трябва да зачитат правата, волята и предпочитанията на хората с увреждания** и никога не трябва да представляват заместващо вземане на решения“.³⁹
- **своевременно установяване и разпознаване на пречките** и подходящите **мерки за подкрепа, за да се даде възможност за ефективно участие в производството** на заподозрян или обвиняем в наказателно производство, чрез първоначална оценка, извършвана от полицейски служители, правоприлагачи или съдебни органи, както и от други компетентни органи, включително независими експерти.⁴⁰

³⁵ Съгласно член 2 от КПХУ „дискриминация по признак на увреждане“ представлява „(...) всякакво правене на разлика, всякакви ограничения или изключения, основаващи се на увреждане, имащи за цел или последица нарушаване или отменяне на зачитането, признаването или равноправното упражняване на всички права на човека и основни свободи в политическата, икономическата, социалната, културната, гражданската или всяка друга област. Това включва всякакви форми на дискриминация, включително отказ за предоставяне на разумни улеснения; (...)“

³⁶ Комитетът на ООН по правата на хората с увреждания е пояснил, че КПХУ категорично отхвърля прилагането на понятия и стандарти като „невменяемост“ като дискриминационни и в нарушение на Конвенцията. Ето защо Комитетът призова за премахване на всички подобни стандарти от системите на наказателното правосъдие в държавите – страни по КПХУ. Използването на института на невменяемостта в наказателното правосъдие е не само дискриминационно, но и води до задържане на лица въз основа на техните увреждания в противоречие с член 14 от КПХУ.

³⁷ Пак там, Международни принципи, параграф 1.2.с.

³⁸ КПХУ, ОК № 1, параграф. 16.

³⁹ КПХУ, ОК № 1, параграф. 17.

⁴⁰ Препоръка на Комисията от 27 ноември 2013 г. относно процесуалните гаранции за уязвими лица, заподозрени или обвиняеми в наказателното производство, съображение 6.

- **предприемане на мерки за осигуряване на индивидуализирани процедурни улеснения, съобразени с пола и възрастта, в съответствие с волята и предпочитанията на съответното лице.**⁴¹ Тези улеснения включват всякакви необходими и подходящи промени и приспособявания, за да може лицето само да взема решения за себе си във всеки конкретен случай,⁴² а именно: 1) достъп до комуникационни посредници 2) приспособяване на процедурите и 3) промени, приспособяване на средата и комуникационна подкрепа, за да се гарантира достъпа до правосъдие на хората с увреждания.⁴³ Улесненията следва да бъдат организирани преди началото на производството и всички участници следва да бъдат информирани за тяхната наличност в хода на процесуалното производство.⁴⁴ Освен това те следва да бъдат достъпни и в цифров вид. Това е особено важно в контекста на дистанционните съдебни заседания и използването на видеовръзки.
- **право на достъп до правни съобщения и информация по своевременно и достъпен начин**, наравно с всички останали, както и да разполагат с информация за правосъдните системи и процедури, включително съобщения, които изискват отговор или предприемане на действие, в достъпен формат (включително жестов език и аудиоръководства, телефонни линии за консултации и услуги за насочване и т.н.), който е съвместим и с различни форми на допълващи и алтернативни способности за комуникация, както нискотехнологични, така и високотехнологични.⁴⁵
- **гарантиране, че лицата са информирани за правата си устно или писмено, на достъпен език**, като се вземат предвид всички специфични нужди и пречки пред заподозрените/обвиняемите лица с интелектуални и

⁴¹ СВКПЧ на ООН, Report – Right to access to justice under article 13 of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities' (Доклад – Право на достъп до правосъдие съгласно член 13 от Конвенцията за правата на хората с увреждания) (декември 2017 г.), A/HRC/37/25, параграф 26.

⁴² Световна здравна организация, "Supported decision-making and advance planning: WHO Quality Rights Specialized training," (Подкрепено вземане на решения и предварително планиране: Специализирано обучение на СЗО за правото на качество), 1 януари 2019 г., достъпно [тук](#)

⁴³ UN International Principles and Guidelines on Access to Justice for Persons with Disabilities (Международни принципи и насоки на ООН за достъп до правосъдие на хората с увреждания), Принцип 3.2.d.

⁴⁴ Пак там, Принцип 3, Насока 3.1, стр.15.

⁴⁵ Член 21 от КПХУ, Международни принципи и насоки на ООН за достъп до правосъдие на хората с увреждания, принцип 4.

психосоциални увреждания и че при поискване могат да получат информация за процесуалните си права в достъпен формат.⁴⁶

- гарантиране, че на заподозрените или обвиняемите, които не говорят или не разбират езика на наказателното производство, се **осигурява ефективен, точен и обективен устен превод** както от гледна точка на рецептивния език (т.е. разбиране на това, което хората с увреждания казват), така и на експресивния език (т.е. наличие на уменията, необходими за предаване на информацията обратно на тези лица).⁴⁷
- **предоставяне на безплатна или финансово достъпна правна помощ, която е компетентна и навременна.** Също така, за да могат хората с увреждания да участват наравно с всички останали във всяко процесуално производство, а техните адвокати да изпълняват професионалните си задължения **следва да са налични с процедурни улеснения**, като например устни преводачи, помощни технологии и комуникационни посредници, или с необходимите ресурси за подпомагане на ефективната комуникация с клиентите, свидетелите и други хора с увреждания.
- гарантиране, че заподозрените и обвиняемите имат право да присъстват на съдебния процес срещу тях⁴⁸ и че правото им на презумпция за невинност е надлежно гарантирано.⁴⁹

По-голямата част от тези права, включително правото на информация, правото на устен и писмен превод, правото на достъп до адвокат и правната помощ, са защитени и в рамките на Европейския съюз чрез съответното законодателство на ЕС, като например директиви и препоръки на Европейската комисия.⁵⁰ България е ратифицирала КПХУ през 2012 г., и се е ангажирала да прилага нейните разпоредби без каквито и да било резерви. България разполага с правни механизми, които да гарантират спазването на международните стандарти в областта на правата на човека. Конституцията признава

⁴⁶ Препоръка на Комисията относно процесуалните гаранции за уязвими лица, които са заподозрени или обвиняеми в наказателно производство (2013/С 378/02), раздел 3 – Права на уязвимите лица, Право на информация.

⁴⁷ Директива 2010/64/ЕС на Европейския парламент и на Съвета – членове 1, 2, 4 и 5; КПХУ, Международни принципи и насоки на ООН за достъп до правосъдие на хората с увреждания.

⁴⁸ Член 14.3 от Международен пакт за граждански и политически права; Член 8.2 от Директива 2016/343/ЕС.

⁴⁹ Директива (ЕС) 2016/343 относно укрепването на някои аспекти на презумпцията за невинност и на правото на лицата да присъстват на съдебния процес в наказателното производство, член 3

⁵⁰ Препоръка на Комисията относно процесуалните гаранции за уязвими лица, които са заподозрени или обвиняеми в наказателно производство (2013 г.)

- Препоръка на Комисията относно процесуалните права на заподозрените и обвиняемите, които са обект на предварително задържане, и относно материалните условия на задържане (2022 г.).

върховенството на ратифицираните международни договори, включително договорите, свързани с правата на човека, а от съдилищата се очаква да тълкуват националните закони съобразно международните задължения на България. Чл. 5. (4)⁵¹ от Конституцията на Република България постановява, че международните договори, ратифицирани от Република България, са част от вътрешното право на страната и имат предимство пред тези норми на вътрешното законодателство, които им противоречат. Това означава, че международните договори в областта на правата на човека, ратифицирани от България, имат предимство пред националните закони, които им противоречат. Ето защо от българските съдилища се очаква да тълкуват националните закони по начин, съответстващ на международните задължения на страната. Същевременно българските съдилища признават принципа на прякото прилагане на международните договори за правата на човека. Това означава, че ако националното законодателство предоставя по-слаби гаранции от тези, осигурени от международните договори, лицата могат директно да се позовават на разпоредбите на тези договори пред националните съдилища.

⁵¹ Конституцията гласи, че „Международните договори, ратифицирани по конституционен ред, обнародвани и влезли в сила за Република България, са част от вътрешното право на страната. Те имат предимство пред тези норми на вътрешното законодателство, които им противоречат.“ <https://www.parliament.bg/en/const>.

03

ОБВИНЯЕМИТЕ С
УВРЕЖДЕНИЯ И
СЪДЕБНАТА СИСТЕМА

Неотдавнашното ни изследване показва, че България все още не е въвела механизми, които да позволяват идентифициране на хората, които се нуждаят от улеснения, в ранните фази на наказателното производство.⁵² Същевременно, когато се установи, че дадено лице има интелектуално или психо-социално увреждане, се изисква оценка (от съдебен лекар), за да се оцени/потвърди „невменяемостта“ на лицето, а не за да се прецени какви са нуждите от подкрепа, за да му се даде възможност за ефективно участие в производството. Ако се установи „невменяемост“ на даден обвиняем, той обикновено е подложен на период на принудителна институционализация, принудително лечение в съдебно-психиатрично заведение или понякога в затвор. На практика, периодът на лишаване от свобода може да бъде неограничен, дори по-дълъг от наказанието, предвидено за същото престъпление.

Тези обстоятелства пораждаат сериозна загриженост относно реализирането на правото на хората с увреждания да участват на равна основа с другите в съдебни процеси, относно справедливостта на тези процеси и техните резултати, както и способността на органите на наказателното правосъдие да изпълняват с дължимата грижа задълженията си по тези променящи живота въпроси. Липсата на специализация и обучение по темата често се посочва като една от основните причини за недостатъчната информираност на органите на правосъдието относно уврежданията.

Хората с увреждания в България са изправени и пред други форми на дискриминация и изключване, които могат да възпрепятстват достъпа им до правосъдие. Дискриминацията въз основа на увреждане може да бъде утежнена от проявявана едновременно с това дискриминация въз основа на други идентичности или основания като пол, етническа принадлежност, бедност, образование.⁵³ Това, заедно с предразсъдъците и липсата на подкрепящи

⁵² Проект ENABLE, Национален доклад за България, 2023 г., Фондация Кера, достъпен на английски език: <https://validity.ngo/projects-2/enabling-inclusion-and-access-to-justice-for-defendants-with-intellectual-and-psychosocial-disabilities/national-briefing-papers/> и на български език тук: https://www.kerafoundation.com/wp-content/uploads/2023/07/FINAL_KERA_2023_06_19_National-briefing-paper_Bulgaria_BG.pdf

⁵³ СВКПЧ на ООН, Report – Right to access to justice under article 13 of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities' (Доклад – Право на достъп до правосъдие съгласно член 13 от Конвенцията за правата на хората с увреждания) (декември 2017 г.), A/HRC/37/25, параграф 16. Както е изяснено от КПХУ в Общ коментар № 6: "[д]искриминацията може да се основава на една характеристика, като например увреждане или пол, или на множество и/или комбинация от характеристики. „Междусекторна дискриминация“ се проявява, когато лице с увреждане или свързано с увреждане е подложено на дискриминация под каквато и да е форма на основание на увреждане, съчетано с цвят на кожата, пол, език, религия, етнически произход, пол или друг статус. Междусекторната дискриминация може да се прояви като пряка или непряка дискриминация, отказ на разумно улеснение или тормоз." КПХУ, ОК № 6, параграф 19.

услуги в общността, са стълбовете на взаимозависимите причини за неравностойно положение, чиито жертви често са обвиняемите с увреждания.

Както отчита Комитетът на ООН по правата на хората с увреждания в своя Общ коментар № 6, в действителност хората с увреждания не се ползват от правата си на равна основа с останалите поради различни фактори, като „лишаване от правосубектност, принудителна институционализация, изключване от общото образование, широко разпространени негативни стереотипи, предразсъдъци и липса на достъп до трудова заетост“.⁵⁴

Комитетът на ООН по правата на хората с увреждания задължава държавите да прилагат подход на „приобщаващо равенство“,⁵⁵ представляващ „нова концепция за равенството, залегнала в цялата Конвенция“, която „се основава на подхода за осигуряване на равенство по същество“ и „разширява и доразвива“ съдържанието на правото на равенство, като включва:

- „а) аспект на справедливо преразпределение за справяне със социално-икономическите неравенства;
- (б) аспект на признаването за борба със стигмата, стереотипите, предразсъдъците и насилието и за признаване на достойнството на човешките същества и тяхната взаимосвързаност;
- (в) аспект на участието, за да се потвърди социалната същност на хората като членове на социални групи и на човечеството като цяло чрез включване в обществото; и
- (г) аспект на улесненията, за да се направи място за различията като въпрос на човешко достойнство.“

Конвенцията се основава на приобщаващо равенство.⁵⁶

⁵⁴ КПХУ, Общ коментар № 6, параграф 8.

⁵⁵ В проекта на Общ коментар № 6 Комитетът е възприел концепцията за равенство, предложена в становището на Sandra Fredman и други учени. Моделът на Fredman за равенство преследва четири основни цели: „компенсиране на социално-икономическото неравностойно положение, свързано с уврежданията; справяне със стигмата, стереотипите, предразсъдъците и насилието; повишаване на участието; и приемане на различията чрез постигане на структурни промени“. Вж.: Sandra Fredman, Meghan Campbell, Shreya Atrey, Jason Brickhill, Nomfundo Ramalekana, Sanya Samtani, Achieving Transformative Equality for Persons with Disabilities (Постигане на трансформиращо равенство за хората с увреждания): Становище до Комитета на ООН по правата на хората с увреждания относно Общ коментар № 6 по член 5 от КПХУ, достъпно на: CPRD-Submission-1.pdf (ox.ac.uk)..

⁵⁶ ОК № 6, параграф 11.

04

ПРЕЗУМЦИЯ ЗА
НЕВИНОВНОСТ И
ПРАВОСУБЕКТНОСТ

Правосъдната система в България, както в много други страни, изисква обвиняемият да има определено ниво на „ментален капацитет“, за да бъде съден, което в повечето доктрини се дефинира като „вменяемост“. Решението за способността на обвиняемия да участва в процеса се основава най-вече на становището на съдебни психиатри, на които е специално възложено да оценят тази способност. Понякога съдът може да не се съобрази с тази експертиза, но обикновено клиничното мнение взема превес. След като обвиняемият бъде признат за невменяем, делото се прекратява. Въпреки това тези обвиняеми се настаняват в психиатрични болници за принудително лечение и поради периодичното удължаване на принудителното лечение „обвиняемите могат да останат в наказателно-правосъдната система много по-дълго в сравнение с продължителността на присъдата, която биха получили по общия ред.“⁵⁷ В крайна сметка обвиняемите с увреждания нямат достъп до същите форми и на защита като останалите обвиняеми, като например самозащита, принуда и включително липсата на вина (*mens rea*). По този начин медицинската диагноза може да бъде използвана, за да се обоснове изключването на дадено лице от равноправно участие в правосъдния процес.

Това поражда сериозно притеснение относно презумпцията за невиновност, а именно едно лице може да бъде задържано с години за принудително лечение, без съдът да проучи действителната му вина и отношение към престъплението, което накърнява целта на наказателния процес като цяло.⁵⁸

*„... обвиняемите с увреждания следва да бъдат оценявани въз основа на действителното им състояние на ума по време на извършване на деянието, като се отчита как формирането на намерението или знанието по отношение на престъплението, за което са обвинени, може да е било повлияно от субективното възприятие или преживяването на стрес от лицето. Независимо дали това съответства на представата на другите за разумно или очаквано. Отчитането на субективното измерение на менталния елемент на престъплението е необходимо, за да се гарантира, че лицата с увреждания имат възможността да се възползват от доктрината за *mens rea*, на равна основа с другите. Освен това обвиняемите*

⁵⁷ 'Implementing the CRPD in criminal justice systems – briefing paper' (Прилагане на КПХУ в наказателноправосъдните системи – кратък доклад), R. Fleischner, Access to Justice Knowledge Hub (Център на знание – Достъп до правосъдие), юли 2022 г., не е публично достъпно.

⁵⁸ Която в повечето юрисдикции има за цел да защити личността, обществото и държавата от престъпления, както и да защити личността и обществото от неправомерни действия от страна на лица, заемащи властови позиции, в работата им, свързана с разследването на предполагаеми или извършени престъпления, така че всяко лице, извършило престъпление, да бъде наказано според вината му и никой невиновен да не бъде подведен под наказателна отговорност и осъден.

*следва да могат да представят доказателства, свързани с наличието на потисничество, небалансирани властови отношения или насилие и как те влияят върху възприятията на обвиняемия. С други думи, при субективното разглеждане на *mens rea* е необходимо да се вземат предвид специфичните за случая аспекти, така че да се гарантира, че увреждането се разглежда в социален контекст.*⁵⁹

Комитетът на ООН по правата на хората с увреждания призовава незабавно да се преустанови отнемането на правото на отделния човек на презумпцията за невиновност и отказа да се предоставят надлежните процесуални гаранции, признати в международното право и приложими за всяко лице, както и да се отменят законите, които въвеждат такива практики.⁶⁰

Всички тези въпроси по същество са свързани с правосубектността. Държавите трябва да гарантират, че правосубектността на хората с увреждания се признава на всички нива на системата на наказателното правосъдие, без дискриминация. Всички хора с увреждания са ползват от правосубектност, следователно на никого не може да бъде отказан достъпът до правосъдие въз основа на увреждането.⁶¹ КПХУ изисква от държавите „[д]а гарантират, че конструкции като „когнитивна негодност“ и „ментална негодност“, определяни например чрез оценки на функционалното или психическото състояние, които са обичайни в повечето правни системи, не се използват за ограничаване на правото на правосубектност“.⁶²

Както подчертава Комитетът на ООН по правата на хората с увреждания в своя Общ коментар № 1, в повечето държави:

„когато едно лице се смята, че е с нарушени способности за вземане на решения, често поради когнитивно или психо-социално увреждане, неговата правосубектност да вземе конкретно решение е отстранена като следствие от това.“⁶³

⁵⁹ 'Implementing the CRPD in criminal justice systems – briefing paper' (Прилагане на КПХУ в наказателноправосъдните системи – кратък доклад), R. Fleischner, Access to Justice Knowledge Hub (Център на знание – Достъп до правосъдие), юли 2022 г., не е публично достъпно.

⁶⁰ СВКПЧ на ООН, Report – Right to access to justice under article 13 of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities' (Доклад – Право на достъп до правосъдие съгласно член 13 от Конвенцията за правата на хората с увреждания) (декември 2017 г.), A/HRC/37/25, параграф 39.

⁵⁸ Международни принципи, принцип 1

⁶² Пак там, Международни принципи, параграф 1.2.с.

⁶³ Комитет на ООН по правата на хората с увреждания, Общ коментар № 1, 11 април 2014 г., достъпен на: [General Comment No. 1 – Article 12: Equal recognition before the law \(Adopted 11 April 2014\) – Plain English version | OHCHR](#), параграф. 15.

Това представлява „функционален подход“, който „се опитва да оцени когнитивния капацитет и отрича в съответна степен правосубектността“. При този подход определянето обикновено „се основава на това доколко човекът може да разбере естеството и последиците от решението и/или доколко той или тя могат да използват или преценяват относимата информация“. Комитетът на ООН по правата на хората с увреждания категорично подчертава, че отнемането на правосубектност (което в българското право засяга дееспособността) въз основа на функционалния подход е дискриминационно. Всъщност този функционален подход предполага, че способностите за вземане на решения на човек с увреждане са недостатъчни и то по начин, който се отнася единствено за хората с увреждания, и „предполага, че е възможна точна преценка на взаимовръзките в човешкия мозък“, което води до отнемане на права.⁶⁴ Във всеки един случай трябва да се изхожда от общото допускане, че всички хора са способни да вземат и съответно да носят отговорност за собствените си решения и действия.⁶⁵

Лишаването от правосубектност (дееспособност в българския контекст), независимо дали е официално регламентирано или е резултат от неформални или общоприети и дългогодишни правни практики, процеси и процедури, води до изключване от съдебни производства и други процесуални действия. То оказва сериозно влияние върху правото на хората с увреждания на справедлив съдебен процес в рамките на надлежната съдебна процедура.⁶⁶ Комитетът на ООН по правата на хората с увреждания осъжда често срещаните ограничения на правата на хората с увреждания, като например лишаването от правото да бъдат изслушвани лично, да се защитят в производството, да предоставят и оспорват доказателства.⁶⁷ Всички „инструменти за защита“ на правата на хората с увреждания не трябва да се „основават на лишаване от правосубектност или на възпрепятстване по друг начин на достъпа на хората с увреждания до правосъдие“.⁶⁸

⁶⁴ Комитет на ООН за правата на хората с увреждания, Общ коментар № 1 (2014 г.), член 12: Равнопоставеност пред закона, CRPD/C/GC/1 (19 май 2014 г.), параграф 15.

⁶⁵ Пак там.

⁶⁶ СВКПЧ на ООН, Report – Right to access to justice under article 13 of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities' (Доклад – Право на достъп до правосъдие съгласно член 13 от Конвенцията за правата на хората с увреждания) (декември 2017 г.), A/HRC/37/25, параграф 34.

⁶⁷ СВКПЧ на ООН, Report – Right to access to justice under article 13 of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities' (Доклад – Право на достъп до правосъдие съгласно член 13 от Конвенцията за правата на хората с увреждания) (декември 2017 г.), A/HRC/37/25, параграф 34.

⁶⁸ ОК № 6, параграф 49 (с).

А. Съдебна практика

Преюдициално запитване до Съда на ЕС (дело C-467/2018)

Предмет на преюдициално запитване от Районен съд Луковит в България до Съда на Европейския съюз (СЕС) е въпросът за прекратяване на наказателното производство и замяната му с принудително лечение.⁶⁹ В своето решение⁷⁰ СЕС потвърждава недостатъците на подобна практика⁷¹ и критикува съществуването на съдебно производство, което позволява лица в състояние на невменяемост да бъдат настанявани в психиатрични заведения поради терапевтични съображения и съображения за сигурност, без съдът да проверява дали са спазени определени процесуални права на тези лица.⁷² Освен това СЕС уточнява, че презумпцията за невиновност трябва да се тълкува в смисъл, че изисква прокурорът да докаже в рамките на съдебното производство, че лицето, чието настаняване се иска, е действителният извършител.⁷³

Medina Vela c/y Мексико (№ 32/2015)

В становището си по делото *Medina Vela c/y Мексико* (№ 32/2015),⁷⁴ Комитетът на ООН по правата на хората с увреждания установява нарушение на член 12 от КПХУ, когато държавата е отказала на лицето с увреждане възможността да упражни своята правосубектност да не се признае за виновно, да оспори доказателствата срещу себе си, да посочи адвокат и да оспори всички решения.⁷⁵ Държавата е решила да приложи специална процедура за лица, които не са наказателноотговорни, и е обявила жалбоподателя за „негоден да бъде свидетел“.⁷⁶ В този случай Комитетът на ООН по правата на хората с увреждания припомня, че държавите са длъжни да признаят, че хората с увреждания се

⁶⁹ Преюдициалното запитване е достъпно на български език на:

<https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=206294&mode=req&pageIndex=1&dir=&occ=first&part=1&text=&doclang=BG&cid=2144006> и на английски език на:

<https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=206294&mode=req&pageIndex=1&dir=&occ=first&part=1&text=&doclang=EN&cid=2144006>

⁷⁰ Решение от 19.09.2019 г. на Съда на ЕС по дело C-467/2018, достъпно на български език на:

<https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=217905&mode=req&pageIndex=1&dir=&occ=first&part=1&text=&doclang=BG&cid=2144006> и на английски език на:

<https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=217905&mode=req&pageIndex=1&dir=&occ=first&part=1&text=&doclang=EN&cid=2144006>

⁷¹ Решението на Съда потвърждава недостатъците на тази процедура и нейното несъответствие с Директива 2012/13/ЕС относно правото на информация в наказателното производство и Директива 2013/48/ЕС относно правото на достъп до адвокат в наказателното производство.

⁷² Тълкуване на Съда на ЕС на чл. 47 от Хартата на основните права на Европейския съюз, както и на чл. 8, параграф 2 от Директива 2012/13/ЕС и чл. 12 от Директива 2013/48/ЕС, точка 2 от решението.

⁷³ Тълкуване на Съда на ЕС на чл. 3 от Директива (ЕС) 2016/343 относно укрепването на някои аспекти на презумпцията за невиновност и на правото на присъствие на съдебния процес в наказателното производство и чл. 51, параграф 1 от Хартата на основните права с оглед на чл. 427 и следващите от ГПК, точка трета и четвърта от решението.

⁷⁴ Съображения, приети от Комитета по член 5 от Факултативния протокол относно съобщение *Medina Vela c/y Мексико*, № 32/2015, 15 октомври 2019 г.

⁷⁵ Пак там, параграф. 10.6.

⁷⁶ Пак там, параграф. 10.4.

ползват с правосубектност на равна основа с другите във всички аспекти на живота, и да осигурят достъп на хората с увреждания до подкрепата, от която може да се нуждаят при упражняването на своята правосубектност.⁷⁷

Marlon James Noble с/у Австралия (№ 7/2012)

В становищата си по делото *Marlon James Noble с/у Австралия* (№ 7/2012) Комитетът на ООН по правата на хората с увреждания се фокусира върху отказаната правосубектност на хора с интелектуални увреждания. Жалбоподателят е човек с интелектуални увреждания, на който са повдигнати обвинения за две криминални престъпления, но е обявен за невменяем и е арестуван. Жалбоподателят претендира нарушаване на различни права, включително правото му на свобода и правото на достъп до правосъдие. Комитетът установява нарушение на тези права и подчертава, че държавите трябва „(д)а осигурят адекватни мерки за подкрепа и улесняване на хората с психични и интелектуални увреждания, за да имат възможност да упражняват своята правосубектност пред съда, когато е необходимо (...)“.⁷⁸

Doolan с/у Австралия (№ 18/2013)

Комитетът е включил подобни препоръки в становището си по съобщение *Doolan с/у Австралия* (№ 18/2013).⁷⁹ Авторът на съобщението е мъж с психосоциални увреждания, който е задържан под стража, след като му е било повдигнато обвинение в проява на агресия.⁸⁰ Той претендира нарушаването на няколко права, включително на правата му по членове 12, 13, 14 и 15 от КПХУ, тъй като е обявен за невменяем и е лишен от правосубектност.⁸¹

Станев с/у България

По делото *Станев с/у България*⁸² Европейският съд по правата на човека (ЕСПЧ) установява нарушение на член 6, параграф 1 (Право на справедлив съдебен процес) от ЕКПЧ в резултат на това, че на жалбоподателя е бил отказан достъп до съд, за да поиска възстановяване на правосубектността. Съдът установява и нарушения на членове 3 (Забрана на изтезанията), 5 (Право на свобода и сигурност) и 13 (Право на ефективни правни средства за защита) от ЕКПЧ. В този случай г-н Станев е бил поставен под ограничено запрещение и впоследствие настанен в социална институция. Условиата на живот в социалната институция са били изключително лоши, но на г-н Станев не е било позволено да оспори

⁷⁷ Пак там, параграф. 10.6.

⁷⁸ Комитет на ООН по правата на хората с увреждания, Съображения, приети от Комитета по член 5 от Факултативния протокол относно съобщение № 7/2012, UN Doc. CRPD/C/16/D/7/2012 (2016 г.).

⁷⁹ Комитет на ООН по правата на хората с увреждания, Съображения, приети от Комитета по член 5 от Факултативния протокол относно съобщение № 18/2013, UN Doc. CRPD/C/22/D/18/2013, параграфи 9–10.

⁸⁰ Пак там, параграфи. 1-2.7.

⁸¹ Пак там, параграф. 3.5.

⁸² Станев с/у България, жалба № 36760/06, решение от 17 януари 2012 г., (2012) 55 EHRR 22, § 241.

настаняването си в институцията без съгласието на неговия попечител за започване на процесуално производство.⁸³ В решението си Съдът се позовава на членове 12 и 14 от КПХУ и постановява, че в частност правото да поиска от съд да преразгледа поставяне под запрещение се оказва едно от най-важните за лицето, тъй като след като е започнато едно такова производство, то е определящо за упражняването на всички права и свободи, засегнати от поставянето под запрещение, включително що се отнася за ограниченията, които могат да бъдат наложени на свободата.⁸⁴

Щукатуров с/у Русия

В делото *Щукатуров с/у Русия*,⁸⁵ ЕСПЧ постановява, че е налице нарушение на член 6 от ЕКПЧ, тъй като на жалбоподателя не е била предоставена възможност да участва в производството по определяне на неговата правосубектност. Съдът е установил и нарушение на членове 5 и 8 от ЕКПЧ. Жалбоподателят е имал „психично разстройство“, бил е поставен под запрещение от руските съдилища и е бил затворен в психиатрична болница против волята си.⁸⁶ По подобен начин по делото *Николян с/у Армения* Съдът установява, че липсата на достъп до съд на жалбоподателя в производствата по развод и изселване, както и в производствата, в които той е искал възстановяване на правосубектността си, е нарушен член 6, параграф 1 от ЕКПЧ.⁸⁷ По това дело Съдът се позовава и на член 8 от ЕКПЧ (Право на зачитане на личния и семейния живот), като установява, че „вътрешната правна система не прави разлика между различните степени на негодност на лицата, страдащи от психично разстройство, и не е предвидила мерки за защита, съобразени с индивидуалните нужди на съответното лице“.

По делото *Блохин с/у Русия* Голямата камера на ЕСПЧ установява нарушение на член 6, параграф 1 (Право на справедлив съдебен процес) и член 3 (Забрана на изтезанията), като констатира, че „правото на защита“ на жалбоподателя е било нарушено.⁸⁸ Жалбоподателят – 12-годишно дете с психично и невроповеденческо разстройство – е бил разпитан от полицията без достъп до правна помощ и не му е било позволено да оспори показанията на двама свидетели, послужили като основание за временното му задържане под стража.⁸⁹

Европейският съд по правата на човека по-често признава относимостта и прилагането на КПХУ. В решенията си ЕСПЧ поставя акцент върху процесуалноправните стандарти. По-специално Съдът постановява, че правото

⁸³ Вж. обобщение на делото <https://mdac.org/en/content/stanev-v-bulgaria-gc>

⁸⁴ Станев срещу България, жалба № 36760/06, решение от 17 януари 2012 г., (2012) 55 EHRR 22, § 241 и параграф 5.

⁸⁵ Щукатуров с/у Русия, ЕСПЧ, 27 март 2008 г., <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=003-2302658-2460255>

⁸⁶ Пак там, параграфи 6–25.

⁸⁷ Николян с/у Армения, 3 октомври 2019 г.

⁸⁸ Голяма камера на ЕСПЧ, *Блохин с/у Русия*, жалба № 47152/06, решение от 23 март 2016 г., параграф 216.

⁸⁹ Пак там, параграфи 10–54.

на справедлив съдебен процес предполага достъп до ефективни средства за защита и че лишаването от свобода по причини, свързани с психичното здраве следва да съдържа както обективен, така и субективен елемент, за да не бъде то произволно (*Станев с/у България*).⁹⁰ В други случаи Съдът подчертава значението на процесуалните гаранции като участие в производството (*Щукатуров с/у Русия*),⁹¹ достъп до съда (*Николян с/у Армения*),⁹² или достъп до информация (*Z.H. с/у Унгария*)⁹³, за да се гарантира зачитането на правото на свобода. Като цяло Съдът съсредоточава аргументацията си върху процесуалните гаранции и „правото на защита“, както в делото *Блохин с/у Русия*.⁹⁴

Въпреки това правните стандарти, разработени в рамките на тази съдебна практика, изглежда не гарантират такова ниво на защита, каквото се изисква от КПХУ. Докато ЕСПЧ определя изискванията, необходими за избягване на произволно задържане по причини, свързани с психичното здраве, член 14, параграф 1 от КПХУ пояснява, че „само по себе си наличието на увреждане в никакъв случай не бива да бъде основание за лишаването им от свобода“. Следователно, съгласно КПХУ, задържането под стража на лица на основание на тяхно психично разстройство би било само по себе си произволно. Освен това ЕСПЧ е установил нарушения на ЕКПЧ въз основа на липсата на процесуални гаранции в производство по поставяне под запрещение и се позовава на различни степени на негодност (*Николян с/у Армения*).⁹⁵ От друга страна, в член 12, параграф 2 от КПХУ ясно се посочва, че „хората с увреждания се ползват с правоспособност и дееспособност наравно с всички останали във всички сфери на живота“, без позоваване на различни степени на правосубектност.

Б. Практически насоки и препоръки

1. **Признаване и приемане на пълна правосубектност и право на обвиняемите с увреждания да участват във всички фази на производството и във всички съдилища.**
 - а. Осигуряване на хората с увреждания необходимата **подкрепа и улеснения**, за да могат да упражняват своята правосубектност, в нейната цялостност, включваща правоспособност и дееспособност;

⁹⁰ ЕСПЧ, *Станев с/у България*, жалба № 36760/06, решение от 17 януари 2012 г.

⁹¹ ЕСПЧ, *Щукатуров с/у Русия*, жалба № 44009/05, решение от 27 март 2008 г.

⁹² ЕСПЧ, *Николян с/у Армения*, жалба № 74438/14, Решение от 3 октомври 2019 г.

⁹³ ЕСПЧ, *Z.H. с/у Унгария*, жалба № 28973/11, решение от 8 февруари 2013 г.

⁹⁴ Голяма камера на ЕСПЧ, *Блохи с/у Русия*, жалба № 47152/06, решение от 23 март 2016 г.

⁹⁵ ЕСПЧ, *Николян с/у Армения*, жалба № 74438/14, решение от 3 октомври 2019 г.

- b. Гарантиране, че **понятия като „когнитивна негодност“ и „ментална негодност“**, определени например чрез оценка на функционалното или умственото състояние, няма да се използват за ограничаване на правото на дадено лице на правосубектност, включващо дееспособност.
 - c. Гарантиране, че обвиняемите, които преди това **са били поставени под запрещение** ще участват в съдебни производства, и ще имат право да обжалват или да поискат по друг начин възстановяване на правосубектността си (вкл. дееспособност) и ще имат достъп до улеснения и помощни средства, както и до правна помощ за участие в съдебни производства.
 - d. Съдиите и другите органи на правосъдието следва да насочат вниманието на законодателите към всяка правна норма, която нарушава КПХУ.
 - e. Ако обвиняемият с увреждане **е действал без необходимия умисъл** (*mens rea*) в обичайното значение на термина, следва той да бъде третиран по същия начин, както всеки друг обвиняем, който е действал без умисъл.⁹⁶
2. **Гарантиране, че всички заподозрени и обвиняеми с увреждания се смятат за невиновни до доказване на вината им съгласно закона.**
- a. Презумпцията за невиновност може да бъде засегната още по време на досъдебното производство.
3. **Вместо да ползва института на невменяемостта, държавата следва да създаде механизми за подкрепа и улесняване на хората с увреждания в системата на наказателното правосъдие.**
- a. Това може да включва използване на комуникационни посредници, застъпници и други лица и процеси за подкрепа (вж. повече за комуникационните посредници в България в раздел 6.1 по-долу).
 - b. Възстановителното правосъдие може да бъде справедлив начин за отклоняване на обвиняеми с увреждания от системата на наказателното правосъдие.

⁹⁶ 'Implementing the CRPD in criminal justice systems – briefing paper' (Прилагане на КПХУ в наказателно правосъдните системи – кратък доклад), юли 2022 г., стр. 19.

- с. Подобряването на системата за публична защита е друга важна стъпка, която ще подпомогне процеса на премахване на интервенциите, основани на „вменяемостта“. Служебните защитници и всички адвокати *„трябва да разбират въздействието на системата на наказателното правосъдие върху хората с увреждания, да общуват ефективно и да признават и да бъдат верни на принципите на правосубектността“*.⁹⁷
4. Гарантиране, че **всички оценки**, правени на обвиняеми с увреждания преди и по време на съдебното производство, имат за цел да **определят процедурните улеснения и подкрепата**, необходими за да се осигури пълноценно и ефективно участие на тези обвиняеми в производството;
- а. Тези оценки трябва да отчитат волята и предпочитанията на лицето с увреждане.
5. **Осигуряване на безопасно, справедливо и ефективно ангажиране на хората с увреждания с производството и възможност за пълноценно участие в производството**
- а. Осигуряване на приспособявания и улеснения и помощни средства, включително комуникационни посредници, където и когато е необходимо, за да се даде възможност за ясна комуникация сред и между хората с увреждания и съда; и подкрепящи услуги или лица.
6. **Преглед на политиките, насоките и практиките**
- а. Преразглеждане на всички политики, насоки и практики, които пряко или косвено ограничават правосубектността (включваща, както беше посочено по-горе и дееспособността) на хората с увреждания, включително тези, които приемат и прилагат доктрините за „невменяемост“, които възпрепятстват хората с увреждания да участват в процесуални действия поради въпроси относно тяхната правосубектност или определянето ѝ;
- б. Преглеждане на всички политики, насоки и практики, които упълномощават **медицински специалисти** да бъдат единствените или предпочитани „експерти“ за определяне на това как, до каква степен и с каква подкрепа хората с увреждания могат да участват в процесуално производство;

⁹⁷ 'Implementing the CRPD in criminal justice systems – briefing paper' (Прилагане на КПХУ в наказателно правосъдните системи – кратък доклад), R. Fleischner, Access to Justice Knowledge Hub (Център на знание – Достъп до правосъдие), юли 2022 г., не е публично достъпно.

- с. Преглеждане на политиките, насоките и практиките, включително съдебните заповеди, които постановяват **задържане** (в затвор, психиатрично заведение или друга институция) на обвиняем с увреждане за определен или неопределен срок въз основа на предположение, че е опасен или се нуждае от грижа.
- 7. **Обучаване на полицейските служители относно улесненията за различните видове увреждания и относно правата на хората с увреждания, за да се избягват стереотипите или неправилното разбиране на някои поведения.**
- 8. **Реформата на наказателното правосъдие трябва да отчита превенцията на престъпността**
 - а. Обвиняемите с увреждания обикновено са бедни, имат ниско или никакво образование и никаква подкрепа в общността, освен психиатрични грижи. Следователно предотвратяването на престъпността и рецидивизма би изисквало междусекторен подход, както и създаване на ефективна система от услуги в общността
- 9. **Законодателят следва да включва лицата с увреждания, които са имали опит с наказателното правосъдие, в центъра на всички усилия за реформа.**

В. Обещаващи практики

Швеция премахва института на невменяемостта през 1965 година. Шведското законодателство признава *mens rea* („престъпна умисъл“) като елемент на престъплението, но предвижда, че психичното състояние на обвиняемия не може да се взема предвид при определяне на вината. По-скоро психичното разстройство на лицето може да бъде взето предвид при постановяване на присъдата. Следователно виновен обвиняем с психо-социално увреждане може да бъде настанен в съдебномедицинско заведение за лечение. Срокът на настаняването в институцията е безсрочен, но лицето трябва да бъде освободено, когато изискванията за принудително психиатрично лечение вече не са налице.

Ето защо, въпреки че обвиняемите в Швеция имат право делата има да бъдат разглеждани и възможност да принудят държавата да докаже тезата си, резултатът – безсрочно настаняване в институция – може да бъде същият като за обвиняемите, които успешно използват института на невменяемостта в страните, които го допускат.

В коментарите си към Белгия Комитетът на ООН по правата на хората с увреждания препоръчва промени в законодателството, които да гарантират, че хората с увреждания, „които са извършили престъпление ... ще бъдат съдени по обичайната наказателна процедура, на равна основа с другите и със същите гаранции, макар и със специфично приспособяване на процедурите, за да се гарантира тяхното равнопоставено участие в системата на наказателното правосъдие“. През 2009 г. Върховният комисар по правата на човека пише, че признаването на правосубектността на хората с увреждания изисква замяна на наказателноправната защита, основана на „психическо или интелектуално увреждане“, с „неутрални по отношение на уврежданията“ доктрини.

В Португалия законът гарантира, че всички лица се ползват от правосубектност чрез схемата на „придружаващо пълнолетно лице“, която позволява, ако дадено лице не може да упражнява правата си, то е възможно от съда да бъдат поискани необходимите мерки за придружаване. Мерките могат да бъдат поискани от прокуратурата, от самите лица и от съпруга или друг роднина със съгласието на лицето.

В Испания Закон 8/2021 признава правосубектността на всички хора с увреждания, поставянето под запрещение е премахнато, а съдебните мерки за подкрепа на хората с увреждания се приемат като крайна мярка. По този начин испанското законодателство е преминало от система на заместващо вземане на решения към система на подкрепено вземане на решения.

05

ПРИЛАГАНЕ НА ПРАВАТА НА
ОБВИНЯЕМИТЕ С
УВРЕЖДАНЯ: ПРОЦЕДУРНИ
УЛЕСНЕНИЯ

Процедурните улеснения все още не са признати нито като задължение на държавата, нито като право на обвиняемия с увреждания. Освен изискването за преводачи на жестов език, може да се заключи, че не са налице реални процедурни улеснения. И все пак, процедурните улеснения са от съществено значение за осигуряване на достъп до правосъдие за хората с увреждания и за реализиране на редица права на човека, включително правото на правосубектност (в нейната комплексност, включваща правоспособност и дееспособност), участие, информация, устен превод, адвокат и правна помощ. Трудно е да се очертаят всички възможни улеснения за хора с увреждания, тъй като те са специфични за всеки отделен случай и зависят от индивидуалната ситуация.

Съгласно член 12, параграф 3 от КПХУ националните органи трябва:

„да осигурят приложимо и изпълнимо право на получаване на индивидуално определени процедурни улеснения, включително подкрепата, необходима на хората с увреждания, за да могат да участват ефективно във всички производства пред всеки съд, трибунал или орган за разрешаване на спорове.“

Комитетът на ООН по правата на хората с увреждания „последователно е посочвал, че процедурните улеснения следва да се предоставят въз основа на „свободния избор и предпочитанията“ на съответното лице“.⁹⁸ Службата на върховния комисар на ООН за правата на човека (UN OHCHR) посочва, че „съдията или отговорното лице следва да обърне първостепенно внимание на искането на лицето с увреждане, тъй като то най-добре знае какви са неговите нужди от улеснения.“⁹⁹

Освен това в становището си по съобщението *Medina Vela c/y Мексико* (№ 32/2015),¹⁰⁰ Комитетът е установил нарушение на член 13 от КПХУ (ефективен достъп до правосъдие на равна основа с другите) поради неосигуряване от страна на Мексико на процедурни улеснения. В този случай държавата е лишила жалбоподателя от възможността да упражни правото си на достъп до

⁹⁸ СВКПЧ на ООН, Report – Right to access to justice under article 13 of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities' (Доклад – Право на достъп до правосъдие съгласно член 13 от Конвенцията за правата на хората с увреждания) (декември 2017 г.), A/HRC/37/25, параграф 26.

⁹⁹ СВКПЧ на ООН, Report – Right to access to justice under article 13 of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities' (Доклад – Право на достъп до правосъдие съгласно член 13 от Конвенцията за правата на хората с увреждания) (декември 2017 г.), A/HRC/37/25, параграф 26.

¹⁰⁰ Съображения, приети от Комитета по член 5 от Факултативния протокол относно съобщение № 32/2015, 15 октомври 2019 г., параграф 10.7.

правосъдие, като не е осигурила възможността му да участва в съдебното производство. На жалбоподателя не е било позволено да свидетелства, да опровергава доказателства или да присъства на съдебни заседания, отнасящи се до собственото му дело. Освен това жалбоподателят не е бил уведомен за решенията, взети по неговия случай. Искането за образуване на специално производство не е гарантирало, че ще бъдат осигурени процедурни улеснения, които да позволят на жалбоподателя да получи достъп до правосъдие на равна основа с другите.

Комитетът на ООН по правата на хората с увреждания е разгледал значението на предоставянето на процедурни улеснения и в становището си по съобщението *Gemma Beasley c/y Австралия* № 11/2013.¹⁰¹ Жалбоподателката по това дело е глуха и е била призована да бъде съдебен заседател по наказателно дело. Била ѝ е отказана обаче помощта на преводач на жестов език или друго процедурно улеснение, което би ѝ позволило да изпълни функцията си.¹⁰² В препоръките си Комитетът припомня задължението на държавата да осигури разумни и процедурни улеснения, които да ѝ позволят пълноценно участие.¹⁰³

Международни принципи и насоки на ООН за достъп до правосъдие на хората с увреждания

Принцип 3

„Хората с увреждания, включително децата с увреждания, имат право на подходящи процедурни улеснения.“¹⁰⁴

За да се предотврати (...) дискриминацията и да се гарантира ефективно и равнопоставено участие на хората с увреждания във всяко процесуално производство, държавите трябва да предприемат мерки за осигуряване на индивидуализирани процедурни улеснения за хората с увреждания, съобразени с пола и възрастта им. Тези улеснения включват всякакви необходими и подходящи промени и приспособявания, необходими в съответния конкретен случай, включително:

- достъп до комуникационни посредници;
- приспособяване на процедурите;

¹⁰¹ Комитет на ООН по правата на хората с увреждания, Съображения, приети от Комитета по член 5 от Факултативния протокол относно съобщение № 11/2013, UN Doc. CRPD/C/15/D/11/2013 (2016 Г.).

¹⁰² Пак там, параграфи 1–2.3.

¹⁰³ Пак там, параграф 9.

¹⁰⁴ Международни принципи и насоки, Принцип 3.

- промени, приспособявания на заобикалящата среда и комуникационна подкрепа, за да се осигури достъпът до правосъдие на хората с увреждания.

Улесненията следва да се организират преди началото на производството.¹⁰⁵

Полицейските служители, прокурорите и другите лица, участващи в задържания под стража и разследвания на престъпления, следва да са запознати с правата на хората с увреждания, да внимават за вероятността дадено лице да има увреждане и да адаптират по съответния начин действията си в хода на задържането под стража или разследването.¹⁰⁶

Независими трети лица, като например адвокати или други хора, следва да имат право да придружават хората с увреждания в полицейския участък, за да им помагат в процеса на разследването, включително, например, при снемане на пръстови отпечатащи или даване на биологична проба.¹⁰⁷

Всички участници в процесуалното производство трябва да бъдат уведомени за възможностите за процедурни улеснения, ако те са необходими или поискани поради наличието на увреждане.¹⁰⁸

Важно е също така да се отбележи, че ако по време на полицейските разпити на лицето с увреждане не са осигурени процедурни улеснения, възможно е тези разпити да бъдат обявени за незаконни от съда, което може да възпрепятства правораздаването.

А. Искания и предложения за улеснения

Съгласно Международните принципи държавите следва да приемат законодателство и да изготвят насоки, които да дават възможност на „хората с увреждания да подават искания за процедурни улеснения, включително промени или подкрепа в хода на процесуалните действия, при подходяща защита на неприкосновеността на техния личен живот“.¹⁰⁹ В хода на процесуалното производство всички участници трябва да бъдат „уведомени за възможностите за процедурни улеснения, ако са необходими такива или са поискани поради наличието на увреждане“.¹¹⁰

¹⁰⁵ Пак там, Принцип 3, Насока 31, стр.15.

¹⁰⁶ Международни принципи, стр. 16.

¹⁰⁷ Международни принципи, Насока 3.2(i).

¹⁰⁸ Международни принципи, стр. 17.

¹⁰⁹ Международни принципи, параграф 32(k).

¹¹⁰ Пак там, параграф 32(l).

Международните принципи също така обясняват, че държавите следва да гарантират наличието на процедурни улеснения, за да дадат на хората с увреждания възможност да изберат начина, по който да се защитават.¹¹¹ Комитетът на ООН по правата на хората с увреждания посочва основната разлика между процедурните улеснения и разумните улеснения. Докато разумните улеснения са ограничени от концепцията за непропорционалност, процедурните улеснения нямат такова ограничение.¹¹²

Ето защо държавите трябва да осигурят възможност на всички хора с увреждания да имат достъп до всички процедурни улеснения, от които могат да се нуждаят, за да участват пълноценно в съдебните процеси. Задължението да се определи кои улеснения са необходими и те да се предоставят, съществува дори когато въпросното лице не е поискало такива улеснения. Комитетът определя оставянето на отговорността за искане на улеснения само на хората с увреждания като налагане на „непропорционална или неоправдана тежест“ върху тези и бездруго маргинализирани лица.¹¹³

Въпреки че лицето с увреждане може да избере да не приеме предложените или осигурени от държавата улеснения, държавата все пак е длъжна да предложи и да осигури улеснения (определени след консултация със самото лице с увреждане).

Независимо от тези задължения, в България, както и в други държави – членки на ЕС, няма насоки за органите на правосъдието във връзка с искането и/или предлагането на процедурни улеснения.¹¹⁴

Твърде често на хората с увреждания не се вярва, когато те съобщават за своите увреждания и потребности. Органите на правосъдието следва добросъвестно да допуснат, че съобщаването за увреждане от страна на лицата и техните искания за улеснения са точни и необходими, освен когато се докаже обратното по ясен начин и на обективна основа.

¹¹¹ Международни принципи, параграф. 5.2 f.

¹¹² ОК № 6, параграф 25 d.

¹¹³ Параграф 25 (b).

¹¹⁴ Проект ENABLE, Национален доклад за България, 2023 г., Фондация Кера, достъпен на английски език: <https://validity.ngo/projects-2/enabling-inclusion-and-access-to-justice-for-defendants-with-intellectual-and-psychosocial-disabilities/national-briefing-papers/> и на български език тук: https://www.kerafoundation.com/wp-content/uploads/2023/07/FINAL_KERA_2023_06_19_National-briefing-paper_Bulgaria_BG.pdf, стр.16.

Практически насоки и препоръки

1. **Правото на обвиняемия на справедлив съдебен процес на равна основа с другите трябва да се спазва от първия контакт със служителите на правоприлагащите органи и по време всички процесуални действия, чрез достъп до процедурни улеснения.**
 - a. **Всички органи на правосъдието трябва да гарантират, че на хората с увреждания са осигурени улесненията, които да направят възможно участието им във всяка процедура – от първия контакт с правоприлагащите органи и по време всички процесуални действия.**
 - b. **Хората с увреждания следва да участват в определянето на тяхното увреждане. Твърдението на дадено лице, че има увреждане, е достатъчно, за да задължи органите да направят пълна оценка с цел определянето му, като вземат предвид мнението на лицето.**
 - c. В рамките на системата на наказателното правосъдие следва да бъдат осигурени **подходящи подкрепящи услуги**, за да се гарантира предоставянето на процедурни улеснения на хората с увреждания.
 - i. **Когато е необходимо да се установят потребностите от процедурни улеснения, това трябва да става в началото на производството, във възможно най-ранния момент.**
 - ii. **Подготовката за процедурните улеснения и за друго приспособяване на съдебното заседание трябва да се направи преди самото съдебно заседание/съдебен процес.**
2. Всички участници, включително обвиняемите с увреждания, следва да бъдат информирани **за правата си и за наличието на процедурни улеснения в хода на производството.**
 - a. Обвиняемите трябва да са запознати с **възможността да** ползват процедурни улеснения по време на цялото производство и знаят, че **могат да ги поискат по всяко време**, като съответните представители на наказателното правосъдие (в това число и адвокатите), следва да са положили всички усилия за това.

- b. Искането за улеснения **не следва да е задължение единствено на обвиняемия**. Всички органи на правосъдието и представители на съдебната власт имат проактивно задължение да инициират предоставянето на улеснения.
3. Следва да се разработи и приложи **цялостна процедура за разпознаване, искане, оценка и предоставяне на индивидуална подкрепа на хората с увреждания**.

Добра
практика

В Испания искане за процедурни улеснения може да подаде всяка от страните, прокурора, съдията или самото лице с увреждане. Полицията може да ги поиска, когато ... с лице с увреждане.

4. Всички органи на правосъдието трябва да разработят и прилагат ясни и **ефективни процедури за процедурните улеснения**, когато лице с увреждания, по-специално с интелектуални и/или психосоциални увреждания, е изправено пред системата на наказателното правосъдие.
- a. Следва да се изготви **ръководство или наръчник за процедурните улеснения за наказателното правосъдие**, за да се улесни подходът на органите на правосъдието към хората с увреждания.
 - b. **Всички заинтересовани страни трябва да си сътрудничат**, за да създадат по-единна и ефективна рамка за осигуряване на подходящи процедурни улеснения за обвиняемите с увреждания. Необходима е ефективна координация между представителите на правосъдието на национално, регионално и местно равнище.
 - c. Всички процедурни улеснения следва да са **съобразени с пола и възрастта**.
5. Системни препоръки
- a. Правосъдната система следва да разработи и приеме **правила/насоки**, които признават правото на получаване на съобразени с възрастта и пола процедурни улеснения, включително необходимата подкрепа, за да могат

обвиняемите с увреждания да упражняват своята правосубектност и да участват ефективно във всички съдебни производства.¹¹⁵

- b. Органите на правосъдието и националните органи следва да **се консултират отблизо с хората с увреждания** и техните представителни организации **и да ги включват активно във** всички обсъждания и вземането на всички решения относно процедурните улеснения.

Б. Индивидуална оценка за определяне на процедурни улеснения

Наред с търсенето на информация от лицето относно неговите нужди от улеснения, необходим и подходящ процес за осигуряване на пълноценно и правилно участие на хората с увреждания в наказателното производство е изготвянето на индивидуална оценка. Индивидуалната оценка следва да се използва:

„за определяне на конкретните пречки, които лицето с увреждане среща (...) и на неговите специфични нужди от подкрепа. Чрез нея се определя как да се премахнат или преодолеят пречките, каква подкрепа и процедурни улеснения са необходими и как да се осигурят. В идеалния случай индивидуалната оценка трябва да се направи още при първия контакт със съответните органи на правораздаването“.¹¹⁶

В правото на ЕС, в Препоръката относно уязвимите лица се посочва, че е важно уязвимостта да се установи и признае.¹¹⁷ В препоръката се предвижда, че:

„за тази цел следва да се извършва първоначална преценка от полицейските служители, правоприлагащите или съдебните органи. Компетентните органи следва също така да могат да искат от независим

¹¹⁵ Включват: адаптиране на мястото на провеждане; подходящи места за изчакване; премахване на тогите и перуките; адаптиране на темпото на провеждане на заседанията; отделни входи на сградата и чакални и защитни паравани за отделяне на хората с увреждания от останалите, ако това е необходимо поради физически или емоционален стрес; промени в метода на задаване на въпроси при подходящи обстоятелства, като например допускане на насочващи въпроси, избягване на сложни въпроси, намиране на алтернативи на сложни хипотетични въпроси, предоставяне на допълнително време за отговор, разрешаване на почивки при необходимост и използване на достъпен и ясен език; използване на видеозапис на доказателствата и свидетелските показания от досъдебното производство, ако това е необходимо, практично и възможно, по такъв начин, че да не се нарушават основни права, като например правото да задава въпроси на свидетелите, да оспорва доказателствата, да осъществи кръстосан разпит на свидетелите.

¹¹⁶ Фондация „Валидити“, Наръчник "Гласове за справедливост": Общуване с жертви на престъпления с увреждания, стр.22, вж: [Voices-for-Justice-TOOLCHEST_BG-.pdf \(validity.ngo\)](#)

¹¹⁷ Съображение 6, Препоръка на Комисията от 27 ноември 2013 година относно процесуалните гаранции за уязвими лица, които са заподозрени или обвиняеми в наказателно производство.

експерт да провери степента на уязвимост, нуждите на уязвимото лице и доколко предприетите или планираните спрямо него мерки са подходящи.¹¹⁸ Съответните лица (заподозрени или обвиняеми) следва да имат правото да оспорят тази преценка.¹¹⁹

Отговорността за тези индивидуални оценки обикновено се носи от органите, отговарящи за различните фази на наказателното производство и в частност различните специалисти в наказателно правосъдната система. На практика обаче процесът за изготвяне на индивидуална оценка може да бъде инициран, осъществен и координиран чрез подкрепящи услуги, социални работници, правоприлагащи органи, съдебни служители, назначени от съда експерти и други специалисти. Определен тип компетентна институция или специалист може да бъде задължен със закон или съдебна заповед да провежда и актуализира систематично индивидуалната оценка в наказателното производство.¹²⁰ Като цяло органите на правосъдието следва да поемат отговорност да гарантират, че такива оценки са направени и че характерът на тези оценки е довел до мерки, които са осигурили справедлив процес на хората с увреждания, съответстващ на задълженията на държавите по КПХУ.

Съгласно наръчника на фондация „Валидители“,¹²¹ насочен към жертвите с увреждания, индивидуалната оценка следва:

- да се провежда систематично от първия контакт с правосъдната система. Информацията може да се споделя по начин, който не нарушава поверителността на лицето и гарантира, че неговите нужди са разбрани и удовлетворени;
- да зачита правосубектността на лицето, както и неговата воля и предпочитания;
- да използва мултидисциплинарен подход и мултидисциплинарен екип, за да включва необходимите специалисти с необходимия експертен опит. За хората с увреждания това може да включва, например, подкрепящо лице, социален работник, експерт по комуникации, адвокат;

¹¹⁸ Пак там.

¹¹⁹ Пак там, съображение 7.

¹²⁰ Фондация „Валидители“, Наръчник "Гласове за справедливост", стр. 24.

¹²¹ Фондация „Валидители“, Наръчник "Гласове за справедливост", стр.24–25.

- да посочва ясно бариерите, с които се сблъсква лицето с увреждане, и каква подкрепа и процедурни улеснения са необходими за преодоляване на тези бариери, включително кой носи отговорността за осигуряването им и как те ще бъдат предоставени на практика;
- да се провежда постоянно, така че потребностите и бариерите да могат да бъдат идентифицирани и преодолявани на всички фази на процеса;
- да бъде определено конкретно лице за контакт, към което лицето с увреждане винаги може да се обърне с молба за допълнителни или различни форми на подкрепа и процедурни улеснения.

Проблеми и предизвикателства

Качеството на информацията, с която разполагат компетентните органи, включително органите на правосъдието, определя ефективността на улесненията, които могат да бъдат разработени и предоставени, като се вземат предвид волята, предпочитанията и потребностите на лицето. Тази информация следва да бъде събрана целенасочено и възможно най-бързо, преди започване на разпита, чрез предварителна оценка, с оглед на търсената ефективност.

На практика информацията за уврежданията може да е труднодостъпна по различни причини. Обвиняемият може да се чувства некомфортно или да се страхува да съобщи за своето увреждане поради стигма или недоверие към органите на наказателното правосъдие, дължащо се на неговите възприятия и/или опит. Това усещане може да е дори още по-силно, например при жените обвиняеми, поради обществената стигма и преобладаващата дискриминация въз основа на пола и увреждането (поотделно и едновременно). Освен това обвиняемият може всъщност да не осъзнава собственото си увреждане или въздействието, което то може да окаже върху способността му да участва ефективно в съдебни процеси и процедури. Освен това ускореният характер на някои наказателноправни производства може да затрудни от практическа гледна точка, провеждането на оценка от компетентен специалист преди първия разпит и привидно да утежни съдебния процес и различните инстанции.

На практика организациите, защитаващи правата на хората с увреждания съобщават, че в България не съществува методология за идентифициране на уврежданията в системата на наказателното правосъдие. Когато липсва медицинска документация, специалистите в сферата на правосъдието трябва да

разчитат на личния си усет и познания, за да определят дали дадено лице има увреждане и дали това се отразява по някакъв начина на способността му да участва в съдебни процеси и процедури. Ако органите на правосъдието сметнат, че има нещо „нередно“ в начина, по който дадено лице общува или се държи, и подозират, че съществуват доказателства, че лицето е извършило предполагаемото престъпление, те обикновено отправят искане за съдебно-медицинска експертиза във връзка с увреждането на лицето. След това психиатър и психолог провеждат експертиза, която има за цел да определи вменяемостта на лицето. Според някои от интервюираните лица тези оценки не са обективни, а насочени към определени резултати, водени са от диагнозата и са повлияни от предразсъдъци към тях като хора с увреждания. Те също така съобщават, че заключенията от тези „експертизи“ често се приемат от органите на правосъдието без никакви съображения и след това доминират целия процес.¹²²

В България е установена една добра практика – оценка на социалното функциониране на хора с увреждания, изготвяна от НПО. Такава оценка може да помогне, като предостави на съда информация за социалното функциониране и комуникационните нужди на лицето, което от своя страна може да помогне на съда да позволи да се осигури подкрепа **за ефективното участие на лицето в съдебния процес**. Тази практика обаче е сравнително нова и досега е прилагана само в малко на брой дела.¹²³ (Вж. по-долу раздел 6 „Добри практики“)

Практически насоки и препоръки

1. Следва да се разработи и приложи **практически механизъм за установяване на увреждането на ранна фаза от процедурата (индивидуална оценка)**, като се гарантира, че са предприети всички необходими мерки, за да може лицето с увреждане да премине през наказателната процедура на равна основа с другите.
 - а. Установяването на увреждането, например чрез индивидуална оценка, следва да се извърши в началото на наказателния процес,

¹²² Проект ENABLE, Национален доклад за България, 2023 г., Фондация Кера, достъпен на английски език: <https://validity.ngo/projects-2/enabling-inclusion-and-access-to-justice-for-defendants-with-intellectual-and-psychosocial-disabilities/national-briefing-papers/> и на български език тук: https://www.kerafoundation.com/wp-content/uploads/2023/07/FINAL_KERA_2023_06_19_National-briefing-paper_Bulgaria_BG.pdf; стр. 50

¹²³ Пак там, стр. 31, Видео, което се обяснява целта на оценката и как тя може да се използва, достъпно на: <https://www.youtube.com/watch?v=jtQUPc9uUj8>. Засега този инструмент е използван основно при граждански дела.

в самото начало на производството и преди всякакви действия, които се предприемат в рамките на наказателното производство, например преди разпита в полицията.

- b. Полицията и правоприлагащите органи, както и всеки друг орган на правосъдието или друго лице, участващо в установяване на увреждането, трябва да установят дали даден човек има увреждане, и да осигурят помощ, улеснения и подкрепа от ранните фази на производството. Тези органи следва да бъдат подходящо обучени за изпълнението на това задължение и следва да могат да установят увреждането на ранна фаза от процеса.

Добра
практика

В някои държави, като Обединеното кралство и Испания, тази оценка може да бъде правена от комуникационните посредници.

- c. Оценката и комуникацията в това отношение не следва да се използват за диагностициране или определяне на увреждането, а по-скоро за получаване на необходимата информация, за да може компетентният орган да определи, след консултация с лицето с увреждане, и да вземе решение **за предоставяне на процедурни улеснения.**

2. **Определяне и разпространение на добри практики по** отношение на установяването на уврежданията и разработване на обучения с акцент върху основания на човешките права модел относно увреждането и какви приспособявания следва да се направят, за да могат хората с увреждания да участват на равна основа с другите.¹²⁴

¹²⁴ Национален доклад за Португалия.

В България съдилищата използват „оценка на социалното функциониране и специфичните нужди на хора с увреждания“, изготвена от НПО.¹²⁵ Оценката е разработена така, че да се използва при всички съдебни дела, в които участват хора с увреждания. Нейната цел е да повиши ефективното им участие в съдебния процес и да подобри защитата на правата и интересите на лицето.¹²⁶

3. Когато индивидуалната оценка е заявена от органите на наказателното правосъдие, следва да се въведат правила и гаранции за обмен на информация и достъп до оценката на всички заинтересовани лица.
4. Обвиняемият следва да **участва в изготвянето на индивидуалната оценка**, да я получи, когато тя стане готова, и да има право да я коментира, като при необходимост получи комуникационна и друга подкрепа.
5. Съдиите и другите органи на правосъдието, както и адвокатите, следва да **проверят дали е изготвена индивидуална оценка** в началото на процеса.

В. Комуникационни посредници

Комуникационните посредници (понякога наричани „независими посредници“) са специалисти, които при необходимост работят с различните специалисти в наказателно-правосъдната система и хора с увреждания, за да осигурят ефективна двупосочна комуникация с лицето с увреждане по време на процесуалното производство. Специалистите, изпълняващи подобни функции се наричат по различен начин в различните държави напр. „комуникационни

¹²⁵ Проект ENABLE, Национален доклад за България, 2023 г., Фондация Кера, достъпен на английски език: <https://validity.ngo/projects-2/enabling-inclusion-and-access-to-justice-for-defendants-with-intellectual-and-psychosocial-disabilities/national-briefing-papers/> и на български език тук: https://www.kerafoundation.com/wp-content/uploads/2023/07/FINAL_KERA_2023_06_19_National-briefing-paper_Bulgaria_BG.pdf; , параграф. 3.2.6/стр. 31.

¹²⁶ Пак там.

асистенти“ (Австралия) или „специалисти за комуникационна подкрепа“ (САЩ).¹²⁷

Комуникационните посредниците обикновено се определят и назначават от съда¹²⁸ и тяхната цел е да улесняват комуникацията на съда в хода на производството във връзка с достъпа до правосъдие. Те не са точно подкрепящи лица сами по себе си, а по-скоро канал за улесняване на ефективната комуникация, за да се гарантира, че обвиняемият или заподозреният разбира въпросите и може да бъде разбран от органите на правосъдието и другите участници в процесуалните действия. Посредникът също така отделя време, за да разбере какви са комуникационните нужди на обвиняемия/заподозрения, и следва да бъде включен в делото във възможно най-ранния момент, в идеалния случай в момента, в който обвиняемият бива разпитван от полицията. Чрез комуникационните посредници хората с увреждания могат да получат подкрепа за правене на информирани избори и ефективното им съобщаване. Подкрепата се предоставя по различни начини в зависимост от конкретното увреждане на лицето, но винаги като се гарантира, че нещата се обясняват и се говори за тях по разбираем за лицето начин. Комуникационните посредници имат също и ключовата роля да препоръчат подходящи улеснения и помощни средства, които могат да бъдат осигурени, за да способстват за ефективното участие на лицето в процесуалните действия.¹²⁹ Ролята на посредника в различните юрисдикции може да е различна.

Международни принципи и насоки на ООН за достъп до правосъдие на хората с увреждания

Принцип 1, Насока 1.2.j задължава държавите:

„да осигуряват посредници, където и когато е необходимо, за да се дава възможност за ясна комуникация сред и между хората с увреждания и съда, трибуналите и правоприлагащите органи, което да осигури безопасно, справедливо и ефективно включване и възможност за пълноценно участие в процесуалните действия“.¹³⁰

¹²⁷ JISK – Модул 2 – определяне на функцията на посредника в различни държави, стр.3, Вж.:

<https://justiceintermediary.org/modules/>

¹²⁸ Например в Обединеното кралство в член 18.27 от Наказателно-процесуални правила (изменение) от 2021 г. се пояснява, че комуникационните посредници се назначават от съда.

¹²⁹ Пак там.

¹³⁰ Международни принципи и насоки на ООН за достъп до правосъдие на хората с увреждания (2020 г.), стр. 9.

Комуникационните посредници трябва да бъдат на разположение, за да улеснят комуникацията между хората с увреждания и служителите на правоприлагащите органи и на съда.¹³¹

Съгласно Международните принципи „посредниците са неутрални, те не говорят от името на хората с увреждания или на съдебната система, нито ръководят или влияят върху решенията или резултатите“.¹³²

Комуникационните посредници предоставят подкрепа на хората с увреждания, за да могат да се ползват от своята правосубектност на равна основа с другите.¹³³

Независими посредници, обучени да оказват помощ в комуникацията на страните в производството и съдебната система, следва да бъдат на разположение във всяка правосъдна система.¹³⁴

Най-добре е Комуникационните посредниците да се разглеждат като експерти към съда и да носят отговорност пред съда или правосъдната система в по-широк смисъл.

Апелативен съд в Англия описва по следния начин как посредник е помогнал на обвиняем с интелектуални и комуникативни затруднения по наказателно дело:

„... използваше визуални средства, за да може [обвиняемият] да следи доказателствата; пишеше му прости изречения и провеждаше два пъти дневно срещи с [него] извън съда, за да обобщи миналите и бъдещите събития в процеса; помагаше му с папка-речник, за да обяснява по-трудните понятия; и в крайна сметка успя да му обясни задоволително каква е ролята на съдебните заседатели.“¹³⁵

Проблеми и предизвикателства

В редица държави – членки на ЕС, фигурата на комуникационния посредник за обвиняеми с увреждания в наказателното производство, изобщо не е

¹³¹ Пак там.

¹³² Международни принципи, стр. 10.

¹³³ Международни принципи, принцип 3.

¹³⁴ Международни принципи, стр. 15.

¹³⁵ R. v. Dixon, [2013] EWCA Crim. 465^a достъпно на <https://www.bailii.org/ew/cases/EWCA/Crim/2013/465.html> в:

Implementing the Convention on the Rights of persons with disabilities in criminal justice systems, A briefing paper (Прилагане на Конвенцията за правата на хората с увреждания в системите на наказателното правосъдие, кратък доклад), юли 2022 г.

регламентирана със закон.¹³⁶ Достъпът до комуникационни посредници също често е затруднен. Дори в държавите, в които използването на посредници е залегнало в закона, няма ясни указания за практическите аспекти на организирането и разрешаването на тяхната дейност. Например в испанското законодателство не е посочено кой може да изпълнява тази функция, каква квалификация се изисква за нея или как следва да се финансират комуникационните посредниците.¹³⁷

В Румъния например фигурата на комуникационния посредник не е регламентирана със закон, но на практика органите на наказателното правосъдие понякога търсят помощта на „неформални посредници/подкрепящи лица“, когато сметнат за подходящо (поякога те се наричат „посредници“, но не са регламентирани като такива).¹³⁸ Има случаи, в които съдът може да разпреди присъствието на психолог¹³⁹ (когато става въпрос за жертва на престъпление, също и специалист по консултиране на жертви) по време на съдебното заседание, но само конкретно за жертвите на престъпления¹⁴⁰ или за малолетни/непълнолетни,¹⁴¹ когато са жертви или свидетели.¹⁴² Подобна разпоредба не е предвидена за обвиняемия или други участници в съдебния процес. От гледна точка на КПХУ възможност за подкрепа на хората с увреждания следва да се предоставя на всички участници във всички съдебни процеси и процедури, независимо в какво качество участва лицето с увреждане.¹⁴³

В Испания,¹⁴⁴ Гражданският процесуален закон и Законът за доброволната юрисдикция изрично предвиждат улеснения за хората с увреждания и дават

¹³⁶ Вж. например Румъния, Литва (национално изследване в Литва по проект Enable, април 2023 г., стр.13), Словения (национално изследване в Словения по проект Enable, април 2023 г., стр.56), Португалия (национално изследване в Португалия по проект Enable, април 2023 г., стр.39), Словакия (национално изследване в Словакия по проект Enable, април 2023 г., стр.16).

¹³⁷ Национален доклад за Испания, раздел 3.1.2.2/стр. 20.

¹³⁸ CLR, Национален доклад по проекта ENABLE, Румъния, април 2023 г., стр.12.

¹³⁹ В разпоредбите на румънския Наказателен кодекс е посочено, че само психологът и специалистът по консултиране на жертви трябва да присъстват на изслушването по дела с жертви на престъпления (пълнолетни или непълнолетни). А в случай на непълнолетни свидетели разпоредбите определят само присъствието на психолог в съдебно заседание. Партньорите по проекта не разполагат с данни относно първоначалното обучение или продължаващото обучение на психолозите в тези случаи.

¹⁴⁰ Чл. 111, параграф 6, буква b) от Наказателния кодекс, Румъния, вж: CLR, Национален доклад по проект ENABLE, Румъния, април 2023 г., стр. 12.

¹⁴¹ Чл. 111 (8¹) Наказателен кодекс, Румъния, вж: CLR, Национален доклад по проект ENABLE, Румъния, април 2023 г., стр. 12.

¹⁴² Чл. 124 (1) Наказателен кодекс, Румъния, вж: CLR, Национален доклад по проект ENABLE, Румъния, април 2023 г., стр. 12.

¹⁴³ CLR, Национален доклад по проект ENABLE, Румъния, април 2023 г., стр.23.

¹⁴⁴ Национално изследване по проект ENABLE, Испания, април 2023 г., стр.21.

разрешение „експерт-специалист да действа като посредник, за да осигури необходимите адаптации и улеснения, така че лицето с увреждане да разбира и да бъде разбирано“.¹⁴⁵ Въпреки това, независимо че тази функция е призната от закона, тя не е допълнително регламентирана и детайлизирана чрез насоки и политики. Това означава, че няма нормативна уредба относно това кой може да изпълнява тази функция, каква квалификация, експертни познания и опит се изискват за това, нито как трябва да се финансират тези позиции и от кого. Според организацията Plena Inclusión, автор на националното проучване в рамките на проект Enable, в повечето случаи уврежданията се откриват едва след съдебния процес и поради това обикновено в производството не участват посредници, въпреки че испанското законодателство позволява тяхното включване.¹⁴⁶

Вж. повече за фигурата на КП в България по-долу в раздел 6 „Добри практики“.

Практически насоки и препоръки

1. **Когато е необходимо, следва да се назначи посредник, който да подпомага комуникацията по време на полицейските разпити на лицето с увреждане, заподозряно в престъпление.**
2. Като форма на процедурно улеснение на **обвиняемите с увреждания следва да се осигуряват комуникационни посредници, когато и където е необходимо**, за да се даде възможност за ясна комуникация между тях и съда, да се гарантира тяхното безопасно, справедливо и ефективно участие и да им се предостави възможност за пълноценно участие във всички фази на производството.
 - a. На разположение на хората с увреждания следва да бъдат осигурени достатъчно на брой обучени комуникационни посредници от самото начало на производството и на всички фази от правораздавателния процес.
 - b. Следва да се провежда системно обучение за ролята на комуникационните посредници.
 - c. **Използването на комуникационните посредници не следва да води до разходи за хората с увреждания. В противен случай**

¹⁴⁵ Пак там.

¹⁴⁶ Национално изследване по проект ENABLE, Испания, април 2023 г., стр.29.

това би било дискриминация.

3. Системни препоръки:

- a. В дългосрочен план в националното законодателство и правилата, приложими за съдилищата, следва да се включат процедурни улеснения, включително възможността за комуникационен посредник, за да се гарантира пълното прилагане на КПХУ в съдебните системи.
- b. Разработване на кодекс за поведение на комуникационните посредници, който може да включва следното: кой може да бъде посредник, какви условия трябва да бъдат изпълнени, етичен кодекс, необходимостта да се запази неутрална роля в процеса, санкции.

Г. Право на придружаване от страна на подкрепящо лице, което може да включва роднина

Правото на придружаване от подкрепящо лице, което може да включва роднина, не е пряко предвидено в КПХУ, но е съществен елемент в набора от мерки за осигуряване на равен достъп до правосъдие на хората с увреждания. По-конкретно, член 12, параграф 3 от КПХУ изисква от държавите да осигурят на хората с увреждания достъп до необходимата им подкрепа за упражняване на тяхната правосубектност. Ако е организирано, по подходящ начин, това придружаване може да се приеме като подходяща подкрепа. Комитетът на ООН по правата на хората с увреждания тълкува термина „подкрепа“ в член 12 като достатъчно широко понятие, включващо възможността хората с увреждания да могат да изберат едно или повече доверени подкрепящи лица, които да ги подпомагат при упражняване на тяхната правосубектност.¹⁴⁷

Принцип 3 от Международните принципи и насоки на ООН за достъп до правосъдие на хората с увреждания прави изрична препратка към задължението на държавите да гарантират правото на придружаване.

¹⁴⁷ Комитет на ООН по правата на хората с увреждания, ОК № 1, параграф 17.

Международни принципи и насоки на ООН за достъп до правосъдие на хората с увреждания

Принцип 3, Насока 3.2. d изисква от държавите да осигурят процедурни улеснения като:

„d) позволят на хората с увреждания, на всички фази от процеса, ако те пожелаят, да бъдат придружавани от член на семейството, приятели или други лица, които да им оказват емоционална и морална подкрепа, без обаче да заменят ролята на посредника.“

Тези подкрепящи лица играят важна и специфична роля, която се различава от тази на комуникационните посредници. Както е обяснено в предходния раздел (раздел IV.1.3), посредниците може да имат различни функции, но като цяло предлагат практическа подкрепа за улесняване на комуникацията и за осигуряване на подходящи улеснения. Членовете на семейството, приятелите и други доверени лица могат да предлагат морална и емоционална подкрепа.¹⁴⁸

Практически насоки и препоръки

1. Още при първия контакт с органите на реда и правосъдието хората с увреждания следва да бъдат **информирани за тяхното право да бъдат придружавани от лице по техен избор, което може да включва и член на семейството.**
 - a. Осигуряване, че довереното лице може да присъства по време на всички фази на производството.
 - b. Изготвяне на процедура за посочване на подкрепящо лице и приемане на подходящи правни разпоредби за регламентиране на тази процедура.
 - c. Даване на възможност на хората с увреждания да изберат подкрепящото ги лице. Не правете допускане, че подкрепящото лице непременно ще бъде член на семейството или че лицето с увреждане непременно ще иска да използва подкрепящо лице.
 - d. Подкрепящото лице да не замества комуникационния посредник. Посредникът и подкрепящото лице имат различни роли и когато е необходимо, наличието и на двамата следва да бъде гарантирано

¹⁴⁸ Международни принципи и насоки на ООН за достъп до правосъдие за хора с увреждания, Принцип 3.2.d.

на всички фази на производството (Вж. повече относно комуникационните посредници в България в раздел 6.1 по-долу).

2. Следва да има възможност за **пряк контакт с довереното лице (лице в лице)**. Контактът само чрез телефонно обаждане може да се окаже неподходящ за някои лица и обстоятелства, например за лица със сензорни увреждания или глухи лица.

Д. Приспособяване и промени на процедурите

Член 13 от КПХУ изисква от държавите да „осигуряват на хората с увреждания ефективен достъп до правосъдие наравно с всички останали, включително чрез предоставяне на процедурни и подходящи за възрастта им мерки за подкрепа“. В Общ коментар № 1 на Комитета на ООН по правата на хората с увреждания относно равенството пред закона се пояснява, че хората с увреждания може да се нуждаят от подкрепа за достъп до правосъдие и тази подкрепа „може да приема различни форми, включително признаването на различни методи за комуникация, което позволява видео показания в определени ситуации, различни улеснения в рамките на процедурата, предоставянето на професионален превод на жестов език и други помощни методи“.¹⁴⁹

Международни принципи и насоки на ООН за достъп до правосъдие на хората с увреждания

Приемане на такива процедури за съдебните заседания, които да гарантират справедливо третиране и пълноценно участие на хората с увреждания.

Например:¹⁵⁰

- (i) Адаптиране на мястото на провеждане;
- (ii) Подходящи места за изчакване;
- (iii) Премахване на тогите и перуките;
- (iv) Адаптиране на темпото на провеждане на заседанията;
- (v) Отделни входове на сградата и чакални и защитни паравани за отделяне на хората с увреждания от останалите, ако това е необходимо поради физически или емоционален стрес;
- (vi) Промени в метода на задаване на въпроси при подходящи обстоятелства, като например допускане на насочващи въпроси, избягване на сложни

¹⁴⁹ Комитет на ООН по правата на хората с увреждания, Общ коментар № 1 относно член 12: Равно признаване пред закона, CRPD/C/GC/1 (2014 г.), параграф. 39.

¹⁵⁰ Международни принципи, стр.16.

- въпроси, намиране на алтернативи на сложни хипотетични въпроси, предоставяне на допълнително време за отговор, разрешаване на почивки при необходимост и използване на опростен и ясен език;
- (vii) Използване на видеозапис на доказателствата и свидетелските показания от досъдебното производство, ако това е необходимо, практически и възможно, по такъв начин, че да не се нарушават основни права, като например правото да се задава въпроси на свидетелите и да ги подложи на кръстосан разпит.

Практически насоки и препоръки

1. **Гарантиране, че съдебните сгради, включително зоните за изчакване, винаги са в достатъчна степен адаптирани и достъпни за хора с увреждания – и са съобразени със специфичните нужди на лицето.**
 - a. Например, ограничаване на това да са пред погледа на други хора, ако това е необходимо.¹⁵¹
 - b. Адаптиране на местата за сядане и позиционирането на лицето, при необходимост (например когато адвокатите, седят с гръб към обвиняемия в съда, може да има нужда от адаптиране).
 - c. Контактът с правосъдната система не бива да е смущаващ – например е възможно полицейските служители да не използват униформи, може да е полезно да обстановката да е по-малко официална и смущаваща.
2. **Увереност, че темпото на заседанието е подходящо адаптирано – например, осигуряване на кратки заседания, чести почивки.**¹⁵²
3. **Осигуряване на услуги от животни асистенти, които да помагат на хората с увреждания, когато чакат в съда или при даване на показания**¹⁵³.

¹⁵¹ Наръчник от Обединеното кралство

¹⁵² Стартов наръчник за комуникационни посредници, Модул 7, Улеснения, стр.5.

¹⁵³ Според Наръчника за достъп на хора с увреждания на Колежа на правосъдието на щата Виктория, Австралия, животното асистент е животно, обучено да изпълнява задачи или функции, които помагат на човека с увреждане да облекчи последиците от увреждането. Това включва животни, обучени да вдигат вещи за хора с двигателни увреждания, животни, обучени да помагат на хора с припадъци, или да осигуряват комфорт на уязвими свидетели, когато чакат в съда или когато дават показания от разстояние. Понастоящем тази практика се използва и в САЩ и Обединеното кралство.

Е. Подкрепа за осъществяване на комуникация

Всеки има право да разбира и да бъде разбран във всеки съдебен процес и процедура, така че достъпът до правосъдие да бъде гарантиран на всички.

В член 2 от КПХУ „комуникация“ се определя както следва: включва всякакви езици, зрительно представяне на текст, Брайлова азбука, тактилна комуникация, уголемени шрифтове, достъпни мултимедии, както и всякакви писмени, звукови, опростен език, дикторски, допълващи и алтернативни способности, средства и форми на комуникация, включително достъпни информационни и съобщителни технологии.¹⁵⁴ Там се съдържа и определение за „език“ – включва говоримите и знакови езици, както и всякакви други форми на неговорим език.¹⁵⁵

Съгласно член 4 от КПХУ държавите са задължени да инициират и насърчават проучването и разработването, както и да популяризират създаването и използването на нови технологии, включително информационни и съобщителни, на помощни средства за осигуряване на мобилност, на спомагателни устройства и технологии, подходящи за хора с увреждания, като се дава приоритет на тези с достъпна цена.¹⁵⁶ Освен това държавите са длъжни да осигуряват достъпна информация на хората с увреждания относно наличието на помощни средства за осигуряване на мобилност, на спомагателни устройства и технологии, както и на всякакви други форми на помощ, подкрепящи услуги и съоръжения.¹⁵⁷

По смисъла на член 9 от КПХУ държавите трябва да предприемат подходящи мерки за осигуряване за хората с увреждания на равен достъп до физическата среда на живеене, до транспорта, информацията и комуникациите, включително до информационните и комуникационните системи и технологии и до всички останали удобства и услуги, отворени или предназначени за широката общественост.¹⁵⁸

Член 21 от КПХУ изисква от държавите да предприемат подходящи мерки за даване възможност на хората с увреждания да упражняват правото си на свобода на мнението и изразяването, включително свободата да търсят,

¹⁵⁴ Конвенция за правата на хората с увреждания (2006 г.), достъпна [тук](#)

¹⁵⁵ Конвенция за правата на хората с увреждания (2006 г.), достъпна [тук](#)

¹⁵⁶ Конвенция за правата на хората с увреждания (2006 г.), достъпна [тук](#)

¹⁵⁷ Конвенция за правата на хората с увреждания (2006 г.), достъпно [тук](#)

¹⁵⁸ Конвенция за правата на хората с увреждания (2006 г.), достъпна [тук](#)

получават и споделят информация и идеи, наравно с всички останали, като използват предпочитани от тях форми на комуникация.¹⁵⁹

В Общ коментар № 2 на Комитета на ООН по правата на хората с увреждания се посочва, че информационните и комуникационните технологии включват интернет, мобилни телефони, радио, телевизия, компютри и компютърно оборудване.¹⁶⁰ Задължение на държавите е да осигурят достъп на хората с увреждания до интернет и другите информационни и комуникационни технологии.¹⁶¹

В Общия коментар се пояснява също така, че член 9 от КПХУ изисква всички обществени сгради и места да осигуряват подкрепа за хората с увреждания, включително: (1) поставяне на ясни обозначения на Брайлова азбука или в други лесни за четене и разбиране форми; и (2) услуги за комуникация и подкрепящи услуги, включително хора, които могат да водят лицата с увреждания из сградата или да общуват на жестов език.¹⁶²

Всички процеси в правосъдната система трябва да осигуряват необходимата техническа и друга подкрепа, за да могат обвиняемите с увреждания да използват **всички форми на комуникация, необходими**¹⁶³ за пълноценното им участие, включително:

- (i) [Системи и устройства, подпомагащи чуването](#) (полезни в случай на слухови увреждания);¹⁶⁴
- (ii) [Отворени и затворени надписи, и надписи в реално време, декодери и устройства за затворени надписи](#) (полезни в случай на слухови увреждания);¹⁶⁵
- (iii) телекомуникационни продукти, базирани на глас, текст и видео (полезни в случай на слухови увреждания);

¹⁵⁹ Конвенция за правата на хората с увреждания (2006 г.), достъпна [тук](#)

¹⁶⁰ Комитет на ООН по правата на хората с увреждания, „Общ коментар № 2 (2014 г.) относно член 9: достъпност“, CRPD/C/GC/2 (2014 г.), достъпно [тук](#)

¹⁶¹ Комитет на ООН по правата на хората с увреждания, „Общ коментар № 2 (2014 г.) относно член 9: достъпност“, CRPD/C/GC/2 (2014 г.), достъпно [тук](#)

¹⁶² Комитет на ООН по правата на хората с увреждания, „Общ коментар № 2 (2014 г.) относно член 9: достъпност“, CRPD/C/GC/2 (2014 г.), достъпно [тук](#)

¹⁶³ Международни принципи, стр. 16.

¹⁶⁴ Вж. например: <https://www.nidcd.nih.gov/health/assistive-devices-people-hearing-voice-speech-or-language-disorders>

¹⁶⁵ Вж. например: <https://www.washington.edu/doit/what-difference-between-open-and-closed-captioning>. Информация на български език е достъпна тук: <https://www.repporter.com/bg/tehnologii/262-2019-01-19-17-03-27> (бележка на преводача).

- (iv) Видеотекстови дисплеи (полезни в случай на слухови увреждания);
- (v) [Компютърно подпомогната транскрипция в реално време \(полезна в случай на слухови увреждания, когнитивни или обучителни затруднения\);](#)¹⁶⁶
- (vi) [Софтуер за четене на екрани, софтуер за увеличение и оптични четци \(полезни при зрителни увреждания\);](#)¹⁶⁷
- (vii) Устройства за видеоописание и вторично звуково програмиране, които събират звуковите емисии на телевизионните програми (полезни в случай на слухови увреждания).

Пригодността на телефонните и видеоконференциите е възможно да трябва се определя за всеки отделен случай.¹⁶⁸ В някои случаи тези варианти ще бъдат напълно непригодни за хората с увреждания, в други случаи ще изискват промяна на настройките и режимите, но все пак използването им може значително да подобри способността на хората с увреждания да участват в процесуални действия.

В допълнение към комуникационните посредници и доверените лица, разгледани по-горе, други подкрепящи лица също могат да помагат на хората с увреждания по различни начини. Такива лица могат да бъдат:

- i. Лица, водещи записки; (полезни в случай на слухови увреждания, интелектуални и психосоциални увреждания, когнитивни или обучителни увреждания);
- ii. [Квалифицирани преводачи на жестов език и устни преводачи \(полезни в случай на слухови увреждания, говорни увреждания\);](#)¹⁶⁹
- iii. [Релейни услуги](#) (полезни в случай на слухови увреждания, говорни увреждания);¹⁷⁰
- iv. [Тактилни преводачи](#) (полезни в случай на слухови или зрителни увреждания).¹⁷¹

¹⁶⁶ Виж например: <https://nationaldisabilitynavigator.org/ndnrc-materials/disability-guide/computer-aided-real-time-transcription-cart/>

¹⁶⁷ Виж например: Screen Readers and Screen Magnifiers | American Foundation for the Blind (afb.org)

¹⁶⁸ Международна комисия на юристите, „Съдилищата и COVID-19“ (5 май 2020 г.), стр. 5.

¹⁶⁹ Виж например: <https://nationaldisabilitynavigator.org/ndnrc-materials/disability-guide/sign-language-interpreters/>

¹⁷⁰ Виж например: <https://nationaldisabilitynavigator.org/ndnrc-materials/disability-guide/telecommunications-relay-service-2/>

¹⁷¹ Виж например: <https://wfdbeu.eu/interpretation/>

Практически насоки и препоръки

1. Осигуряване на подкрепа за комуникация и достъп до информация чрез **комуникационни посредници** (Вж. повече за комуникационните посредници в България в раздел 6.1 по-долу).
2. Гарантиране, че всички **лица, които подпомагат комуникацията**, са в състояние да предават ефективно, точно и обективно казаното, както от гледна точка на рецептивната реч (т.е. разбират какво казват хората с увреждания), така и от гледна точка на експресивната реч (т.е. притежават необходимите умения да предават информацията обратно на тези хора), като същевременно използват необходимата специализирана лексика (напр. правна или медицинска) и спазват професионалните и етичните стандарти;
3. **Писмената информация** следва да бъде на разположение в алтернативни формати: органите на правосъдието трябва да осигурят изготвянето на лесни за четене документи и достъпа до тях
 - a. Гарантиране, че информацията за съдебните процедури, включително уведомленията, които изискват отговор или предприемане на действие (напр. призовки, съдебни заповеди, съдебни разпореждания, заповеди и присъди), се **предоставя в достъпен формат**.¹⁷²
4. **Осигуряване на подходящо обучение** по комуникационни инструменти и методи за всички специалисти в областта на правосъдието.
 - a. Гарантиране преодоляването на езиковата бариера чрез обучение на органите на правосъдието.

¹⁷² Достъпните формати включват: жестов език; видео- и аудио гидове; телефонни линии за консултации и насочване; достъпни уебсайтове; индукционни примки, радио- или инфрачервени системи; затворени надписи; Брайлова азбука; формат „лесно за четене“ и прост език; улеснена комуникация; устройства за усилване и лупи за документи.

Според австралийския наръчник за достъп на хората с увреждания лесен начин да се избегне тази езикова бариера е да се избягва използването на правна терминология, а вместо това да се използва конкретен и ясен език. Например, съдиите и адвокатите следва да използват „спазват закона“ вместо „законосъобразен“. Съдиите и юристите следва също така да обясняват конкретни термини и да проверяват по време на съдебното заседание дали обвиняемият разбира значението на конкретните думи.¹⁷³

5. На всички фази на производството да се гарантира, че при всички съдебни производства се осигурява техническа и друга подкрепа, нужна на обвиняемите с увреждания, за да използват всички форми на комуникация, необходими за пълноценното им участие.¹⁷⁴ Това включва:

- a. Системи и устройства за подпомагане на чуването;
- b. Отворени и затворени надписи, и надписи в реално време, декодери и устройства за затворени надписи;
- c. Телекомуникационни продукти, базирани на глас, текст и видео;
- d. Видеотекстови дисплеи;
- e. Компютърно подпомогната транскрипция в реално време;
- f. Софтуер за четене на екрани, софтуер за увеличение и оптични четци;
- g. Устройства за видеоописание и вторично звуково програмиране, които събират звуковите емисии на телевизионните програми.

6. Осигуряване на комуникационна подкрепа, включително чрез трети страни, например:

¹⁷³ Наръчник за достъп на хората с увреждания, Австралия, достъпно на [Disability Access Bench Book \(judicialcollege.vic.edu.au\)](http://Disability Access Bench Book (judicialcollege.vic.edu.au)).

¹⁷⁴ Те включват: системи и устройства за подпомагане на слушането; отворени, затворени и работещи в реално време надписи и декодери и устройства за затворени надписи; телекомуникационни продукти, базирани на глас, текст и видео; дисплеи за видеотекст; компютърно подпомогната транскрипция в реално време; софтуер за четене на екрани, софтуер за увеличение и оптични четци; видеоописание и вторични слухови програмни устройства, които приемат аудиоматериали за телевизионни програми.

- a. Лица, водещи записки;
 - b. Квалифицирани преводачи на жестов език и устни преводачи;
 - c. Релейни услуги;
 - d. Тактилни преводачи, където и когато е необходимо.
7. **Да се предоставят на специалистите в областта на правосъдието инструменти за комуникация, които да използват в общуването с хора с увреждания.** Например:
- a. [Браузърът за пиктограми AAC](#)¹⁷⁵ и [пример за използването му](#).¹⁷⁶
 - b. Пример за „[комуникационно табло](#)“¹⁷⁷
 - c. [Насоки за изготвяне на лесни за четене текстове](#)¹⁷⁸
 - d. Как да напишем [социална история](#)¹⁷⁹ и [пример за използването на такава](#).¹⁸⁰

¹⁷⁵ Уебсайтът на Арагонския център за допълваща и алтернативна комуникация (ARASAAC) е достъпен на адрес [Символи на ДАК и споделени ресурси – ARASAAC; Системите за допълваща и алтернативна комуникация \(ДАК\) са начини на изразяване, различни от говоримия език, които имат за цел да компенсират трудностите в общуването и езика на много хора с увреждания. Например те могат да се използват за по-добро общуване с лица, страдащи от ДЦП, интелектуални затруднения, разстройства от аутистичния спектър \(РАС\), неврологични заболявания като амиотрофична латерална склероза \(АЛС\), множествена склероза \(МС\) или болест на Паркинсон, мускулни дистрофии, мозъчни травми, афазии](#)

¹⁷⁶ Службата на Върховния комисар за правата на човека (СВКПЧ), Making sure people with disabilities get justice (*Да гарантираме, че хората с увреждания получават правосъдие*) – Лесна за четене версия на: Международните принципи и насоки на ООН за достъпа до правосъдие на хората с увреждания, достъпно на адрес [ISL133 20 ER Достъп до правосъдие на ООН \(ohchr.org\)](#).

¹⁷⁷ Access Ability Australia (AAA), Комуникационно табло. Семинари и срещи, достъпно на адрес [City-of-Mandurah-Workshops-and-Meetings-Communication-Board-V1.pdf \(accessabilityaustralia.com\)](#); Комуникационните табла използват символи за споделяне на идеи, желания, нужди и мисли, като подпомагат хората с комуникационни проблеми. Обикновено се използват при лица с интелектуални затруднения, аутистичен спектър, обучителни затруднения, травматични мозъчни увреждания, деменция или глухота.

¹⁷⁸ Менсар, Дали съм се изразил ясно? Насоки на Менсар за достъпно писане (2002 г.), достъпни на адрес [guidelines_for_accessible_writing.pdf \(funding4sport.co.uk\)](#); Например, те могат да се използват при комуникация с хора с интелектуални затруднения, обучителни трудности или с разстройства от аутистичния спектър.

¹⁷⁹ Уебсайт за услуги, образование, ресурси и обучение за аутизма (ASERT), достъпен на: [How to Create a Social Story – PAAutism.org, an ASERT Autism Resource Guide](#); Социалните истории помагат на хората да реагират на социални ситуации, които могат да бъдат предизвикателство да тях, като явяване в съд, задържане или арест. Обикновено те се използват за общуване с хора от аутистичния спектър.

¹⁸⁰ Access Ability Australia (AAA), Театър „Капитал“. Социална история, достъпна на адрес [A-visit-to-The-Capital-Social-Story-V1.pdf \(accessabilityaustralia.com\)](#).

05

ДОБРИ ПРАКТИКИ В
БЪЛГАРИЯ

А. Комуникационни посредници

В рамките на 2023 г. в България беше проведено обучение за комуникационни посредници на петима специалисти в областта на комуникацията (логопеди по образование). Обучаващ беше Пола Бекен (Paula Backen), която е сертифициран комуникационен посредник (justice intermediary) в Англия. Предвидена е супервизия на реални случаи и ресурсна подкрепа от организации, прилагачи фигурата на КП в Мексико и Нова Зеландия. Българските експерти вече са част от международната мрежа на КП и ще имат възможност да обменят непрекъснато опит.

Обхват на работата на КП

Погледнато по същество работата на КП би могла успешно да се приложи в различни сфери, касаещи комуникацията с лица със специфични комуникационни нужди. Следвайки обаче преимуществено английския модел, българската група КП бяха обучени за експерти, които да бъдат назначавани по съдебни дела, включително и в досъдебни производства. И още по-точно, тази група КП са обучени за работа с пълнолетни лица в наказателни дела, било то в ролята им на свидетели, обвиняеми или пострадали.

Без да се генерализира, лица с комуникативни затруднения или нетипична комуникация често могат да бъдат хората с физическо, интелектуално (умствено) или психосоциално (психично) увреждане.

Как работят КП

Работата на КП, като назначен по дело експерт, включва няколко етапа:

- 1) Оценка на комуникативните способности и особености на лицето и на бариерите в съдебната система

Чрез оценката КП проверява уменията на лицето за разказване, за разбиране на въпроси и друга реч, параметрите на внимание, както и какви видове ресурси ще задържат вниманието му. Посочените умения се оценяват обективно, без да са свързани по някакъв начин с фактите или друга конкретика на делото.

- 2) Изготвяне на доклад с препоръки към разследващите органи/съда за провеждане на ефективна комуникация с лицето

В кратък доклад КП описва резултатите от оценката по т. 1 и дава препоръки до органа, който го е назначил, за това как и къде да бъде проведена комуникацията с лицето, така че да е ефективна. Предлагат се насоки и улеснения за провеждане на комуникацията като например: бързина и тон на говорене; опростяване на въпросите и използваната лексика и граматика; времетраене и почивки; въпроси за ориентация, време и пространство; въпроси, свързани с нивото на грамотност; допълнителна подкрепа за разказване – техническа, визуална, присъствие на подкрепящо лице (значими близки, роднини); организация на физическото пространство, където се провежда комуникацията – разположение при сядане, осветяване на помещението, място на провеждане, др.

В края на доклада КП прави препоръка и относно това дали има нужда или не КП да участва в процесуалните действия занапред и да фасилитира комуникацията в реално време. Ако препоръката е, че няма нужда от КП занапред, то се счита, че направените в доклада насоки за комуникация с лицето са достатъчни за органа сам да проведе успешна комуникацията.

- 3) Ако е нужно, КП участва в реално време в процесуалните действия и фасилитира комуникацията с лицето

В доклада по т. 2 КП може да е указал, че няма нужда от неговото по-нататъшно участие. Крайното решение обаче е на органа по назначаване и той може да реши, че КП е нужен и следва да участва. Както и обратното – ако в доклада си КП препоръчва да участва в процесуалните действия, органът от своя страна може да реши, че насоките в доклада са достатъчни, за да продължи сам комуникацията и да не включи КП като фасилитатор.

Основни принципи на работа на КП

1. Съгласие – първоначалната оценка и по-нататъшното участие на КП в процесуалните действия се извършват единствено със съгласието на лицето.
2. Обективност – КП мисли единствено за комуникативните нужди и особености на лицето в контекста на конкретното дело с цел провеждане на ефективна комуникация между него и съда/разследващия орган. В тази връзка, КП:

- a) не формира/не изразява мнение по случая
 - b) не заема страна по делото, както и не се интересува от неговия изход
 - c) не оценява деянието или вината на лицето
 - d) не оценява работата на съдии, адвокати, прокурори
 - e) не оценява и не взема по никакъв начин отношение към свидетелската годност или вменяемостта на лицето
 - f) не тълкува волята на лицето
 - g) не представлява лицето
 - h) не подкрепя лицето при вземането на решения, а му помага само по отношение на комуникацията;
 - i) не следва да е в родствена или друга близка връзка с лицето
 - j) не може да е в друга професионална връзка с лицето, например да е работил или работи с него терапевтично
3. Индивидуален подход – препоръките, които КП прави в доклада си, и подходът на работа в хода на реалните процесуални действия са строго индивидуални, съобразени със специфичните нужди и особености на комуникацията на лицето, както и с конкретния контекст, в който се провежда комуникацията.
4. Пропорционалност – улесненията, които КП предлага, трябва да са достатъчни и съобразени с индивидуалните особености, за да се осигури ефективно участие на лицето по време на производството.
5. Постижимост – улесненията, които предлага КП, са реално осъществими и доказали се, че подкрепят комуникацията на лица с комуникативни затруднения и особености.
6. Конфиденциалност – КП запазва пълна конфиденциалност за информацията, станала му известна в това му качество. КП може да обсъжда случаите, по които работи, с други КП единствено с цел супервизия на работата и при запазване анонимност на лицата.

Какво НЕ Е комуникационният посредник	Какво Е комуникационният посредник
КП няма правно образование, нито взема отношение по правни въпроси.	КП е дипломиран логопед, специалист в областта на езиково-говорните и комуникативните умения и техните нарушения. КП е запознат с основни правни понятия и процесуални фигури, както и с общата рамка на съдебния процес и досъдебните производства, но КП не е юрист, нито формира мнение или взема отношение относно правните въпроси, включително правната оценка на фактите по делото.
КП не е вещо лице, нито преводач.	КП е експерт, който може да подпомогне съда и разследващите органи в комуникацията им с лица с комуникативни затруднения или нетипична комуникация, в реално време и чрез препоръки към органите.
КП не тълкува волята и желанията на лицата, нито ги подкрепя при вземането на решения.	КП предоставя единствено улеснения за максимално разбиране в комуникацията между хора със затруднения или нетипична комуникация и останалите участници в наказателното производство.
КП не защитава, нито представлява лицата с комуникационни нужди.	КП е независим експерт, който подобно на вещите лица и преводачите, може да се назначи от съда или разследващите органи по искане на всеки от участниците в производството. Водещ принцип в работата на КП е обективността, за което КП следва да е независим от

	лицата, с които е назначен да работи.
КП не оценява свидетелската годност или вменяемостта на лицата.	Работата на КП се ограничава до провеждането на ефективна комуникация с лицата със затруднения или нетипична комуникация. Намесата на КП позволява участието на такива лица в процеса, което е тяхно право, независимо от това дали е имало и какво са заключили експертизите за свидетелска годност или вменяемост. Понякога след включването на КП става ясно, че такива експертизи практически не са нужни, а че проблемът е всъщност на комуникационно ниво.

Идентифициране на човек с комуникативни нужди

Как може да разберем, че е нужен КП в даден случай:

- Лицето говори неразбираемо, има затруднена артикулация
- Лицето говори за неща, несвързани с въпросите
- Речта му протича накъсано или несвързано
- Забелязва се трудност в разбирането на въпросите
- Видимо е в психически и/или физически дискомфорт (извършва нервни повтаряеми движения с тялото, подобно на тикове или ритуали, или други атипични жестове, повтаря извънредно често конкретни фрази или думи, др.)
- Спомените относно случилото се изглеждат нереални, нелогични, без ясна последователност
- Други атипични прояви, които явно затрудняват провеждането на ефективна комуникация с лицето.

Наличието на доказателства за съществуваща психиатрична диагноза може да е ориентир за някои специфични нужди на лицето, но такива нужди може да не касаят непременно способностите за комуникация на лицето. Съответно липсата на диагноза не следва да е определяща и да изключва автоматично нуждата от подкрепа за провеждане на комуникацията.

Нещо важно, на което да се обърне внимание: Някои нарушения в комуникацията могат да изглеждат като увреждания от естество, засягащо достоверността на казаното. Но да не е така. КП би могъл да подпомогне процеса по начин, че да бъдат отграничени комуникационните нужди от други състояния, както включително би могъл да препоръча привличането на други специалисти.

Правни основания, на които могат да бъдат назначавани КП по дела

Фигурата на КП не е изрично уредена в българското законодателство. Това обаче не е пречка, когато има нужда от подобен тип експертиза, КП да бъдат назначавани като подпомагащи външни независими експерти.

Като правни основания за назначаването на КП в производството биха могли да се използват следните разпоредби (без да се претендира изчерпателност):

- Чл. 11 (забрана за дискриминация), чл. 15, ал. 2 и ал. 3 (за предоставянето на всички необходими средства за защита, разясняване на правата и възможност за упражняването им), чл. 142 (за преводачите, по аналогия) от Наказателно-процесуалния кодекс (НПК);
- Чл. 67 (1) от Закона за хората с увреждания (ЗХУ) относно осигуряване на всички необходими мерки за подкрепа с цел ефективен достъп до правосъдие;
- Чл. 13 (отново за осигуряването на ефективен достъп до правосъдие през предоставяне на процедурни мерки за подкрепа на всяка фаза от производството) във връзка с чл. 12 (пълна правосубектност на хората с увреждания) от Конвенцията за правата на хората с увреждания (КПХУ);

- Принцип 3 от Международните принципи и насоки на ООН за достъп до правосъдие на хората с увреждания¹⁸¹: осигуряването на процедурни улеснения, които, измежду други, следва да улесняват ефективната комуникация, за да се гарантира разбирането на правата, материалите по делото и участието в производството (напр. използване на допълващи и алтернативни способи за комуникация, използване на комуникационни посредници);

както и някои специфични:

- Чл. 55, ал. 5 от НПК относно предоставянето на информация на обвиняеми лица на разбираем език и по разбираем начин, като се отчитат специфичните им потребности;
- чл. 74, ал. 4 от Закона за МВР относно предоставянето на информация на задържаните лица на разбираем език и по разбираем начин, като се отчитат специфичните им потребности;
- Чл. 106а от Закона за МВР относно осъществяване на правомощията, запознаване с предприетите действия и разясняване правата на лицата и ползването в тази връзка на преводач, тълковник или друго лице (по аналогия).

Как мога да се свържа с КП

На този сайт <https://communication-facilitators.bg/> може да намерите допълнителна информация за работата на КП, както и кратка биография на самите експерти, които са обучени да извършват тази дейност. В раздел „Направете заявка“ ще намерите форма, чрез която може да отправите искане за включване на КП в конкретно производство. КП ще се свърже с Вас своевременно.

¹⁸¹ Международни принципи и насоки на ООН за достъп до правосъдие на хората с увреждания, приети през 2020 от върховния комисар на ООН за правата на човека:

https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Disability/SR_Disability/GoodPractices/Access-to-Justice-EN.pdf

Б. Индивидуална оценка на социалното функциониране и оценка на нуждите от подкрепа в съдебното производство

През 2019–2022 г. няколко организации в България (Глобална инициатива в психиатрията – София в партньорство с Български център за нестопанско право и Съюз на съдиите в България) са работили по проект, наречен „*Ex iure ad iustatium (от правото към справедливостта)*”; *принципи за справедлив съдебен процес за хора с увреждания*“.¹⁸²

В рамките на този проект те са създали набор от оценки, които да улеснят достъпа до правосъдие на лица с интелектуални и психо-социални увреждания. Едната е за „социалното функциониране“ на лицата, а другата е за нуждата от подкрепа в съдебно производство.¹⁸³ Първоначално тези инструменти са били предназначени да обслужват три конкретни вида съдебни производства: настаняване в специализирани институции, принудително психиатрично лечение и поставяне под запрещение. Въпреки това, спецификите и нуждите, които те изследват, могат да се окажат относими в по-широк план и инструментите да бъдат успешно прилагани и в други видове производства.

а) Индивидуална оценка на социалното функциониране¹⁸⁴

Тази оценка се основава на разбирането, че социалното функциониране е набор от основни социални роли и начинът, по който човек ги изпълнява, включително позицията на човек в социалните групи и взаимодействието с членовете на групата.¹⁸⁵ Тя има за цел да предостави на съда по-реалистична картина за способностите на лицето и наличните ресурси за подкрепа, вместо да се мисли за лицето само чрез медицинска диагноза.

Въпреки че оценката не е предназначена за наказателни дела, информацията, която търси, както и подходът могат да бъдат особено полезни за установяване на действителния умисъл на обвиняемия за престъпление.

¹⁸² Проектът е финансиран от Фонд Активни граждани България в рамките на Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство 2014-2021 г. Информация за проекта можете да намерите тук: https://equalrights.gip-sofia.org/?page_id=17

¹⁸³ И двата документа са достъпни на български език на адрес: https://equalrights.gip-sofia.org/?page_id=52

¹⁸⁴ Методът е описан в Наръчника за изследване на социалното функциониране, достъпен на български език тук: http://equalrights.gip-sofia.org/wp-content/uploads/2022/08/Social-functioning-assessment-tools_V.pdf

¹⁸⁵ Наръчник за изследване на социалното функциониране, раздел II, стр. 6-12.

b) Оценка на нуждата от подкрепа в съдебното производство:¹⁸⁶

Тази оценка предоставя на съда ценна информация за трудностите, които хората с увреждания срещат при достъпа до правосъдие, които могат да бъдат пряко или косвено свързани с увреждането.

В крайна сметка, тя дава представа за бариерите, с които се сблъскват хората с увреждания при упражняване на правото си на достъп до правосъдие. Бариерите се анализират във всеки случай поотделно и съответно се препоръчват мерки за подкрепа. Оценката изследва четири основни сфери на подкрепа, както следва:

- Нагласи на лицето към съдебното производство;
- Подкрепа за вземане на решение;
- Комуникация;
- Практическа подкрепа за достъп до правосъдие (организационно-логистична подкрепа).

В рамките на тези четири сфери се препоръчват процедурни улеснения и други мерки за подкрепа, като например: промени в производството по отношение на продължителността, подготовката и т.н.; лесни за четене материали; помощни технически средства за комуникация; предоставяне на услуги за подкрепено вземане на решения или други подкрепящи социални услуги и т.н.

Как да включите оценка в изпитване

Глобална инициатива в психиатрията – София е организацията, която има опит в провеждането на двете посочени по-горе оценки. Зависи от преценката на съда дали да ангажира организацията за извършване на оценка в рамките на съдебния процес. Ако все пак участва лице с увреждане, трябва да бъдат осигурени процедурни улеснения, за да се гарантира достъп до правосъдие в съответствие с чл. 13 от КПХУ. Съответно съдът има задължението да потърси такава експертиза и евентуално да организира предоставянето на всички необходими улеснения.

¹⁸⁶ Матрица за оценка на нуждата от подкрепа в съдебно производство за лица с интелектуални и психично-здравни трудности е изготвена в рамките на посочения проект и е достъпна на български език тук: http://equalrights.gjp-sofia.org/wp-content/uploads/2022/08/Assesment-need-of-support_V.pdf

Всеки, който е страна в съдебното производство, включително хора с увреждания, може да поиска оценка.

ЗАБЕЛЕЖКА: Следва да се отбележи, че фигурата на КП в раздел 6.1 е разработена съвсем наскоро и е по-нова в сравнение с оценката на нуждите от подкрепа в съдебното производство, представена в раздел 6.2. Фигурата на КП в известен смисъл се основава на предишния опит, но все пак смятаме, че всички тези инструменти се допълват по положителен начин.

В крайна сметка всички тези добри практики създават мост между правосъдието и социалните системи и допринасят за това производствата да станат по-приобщаващи и хуманни.

05

ДОПЪЛНИТЕЛНО

А. Справочник

Комуникационни посредници, България: Неформално обединение на логопеди, обучени като комуникационни посредници в наказателното производство, описано подробно в раздел 6.1 по-горе. Уебсайт: <https://communication-facilitators.bg/>

Глобална инициатива в психиатрията (ГИП) – София, България, неправителствена организация с опит в социалната работа и работата, свързана с правосъдието с хора с психични увреждания. Във връзка с достъпа до правосъдие, ГИП е създала образец и предоставя на съдилищата индивидуални оценки, както е описано подробно в раздел 6.2 по-горе. Повече за оценките можете да намерите на адрес: https://equalrights.gip-sofia.org/?page_id=52

Б. Допълнителни материали

Моделът на наръчник за правата на хората с увреждания беше създаден в рамките на проекта „ENABLE”, използвайки информация и изследвания на партньори от осем страни от ЕС: България, Република Чехия, Литва, Португалия, Румъния, Словакия, Словения и Испания. Наръчникът очертава международната правна рамка, регулираща правата на обвиняеми лица с увреждания и предоставя практически препоръки с цел да се подобри достъпа до правосъдие и зачитането на правата на хората с увреждания във всички фази на наказателното производство. Моделът на наръчник послужи също за основа за разработването на национални наръчници, адаптирани за отделните юрисдикции, както е и настоящият наръчник. Може да намерите повече за Модела на наръчник тук: (<https://validity.ngo/wp-content/uploads/2024/09/ENABLE-Model-disability-benchbook-1.pdf>)

Австралийският Наръчник за достъпа на хора с увреждания предлага много полезна информация за видовете процесуални улеснения, които може да бъдат необходими за лица с различни видове увреждания, и които могат да бъдат особено полезни, когато са нужни улеснения за лица с множество увреждания. Тази информация би могла да бъде включена в допълнителните материали: <https://www.judicialcollege.vic.edu.au/e-Manuals/DABB/index.htm#59310.htm>

Вж. примери за наръчници от Обединеното кралство, САЩ и Австралия:

UK's Equal Treatment Bench Book available at Equal Treatment Bench Book (April 2023 revision) (judiciary.uk); Adult Court Bench Book and Pronouncement Bilder available at Adult Court Bench Book (May 2023) (judiciary.uk). Bench Book for US District Court Judges available at Benchbook for U.S. District Court Judges, Sixth Edition (fjc.gov); Military Judge's Bench Book available at jagcnet.army.mil/EBB/. Australian Disability Access Book available at Disability Access Bench Book (judicialcollege.vic.edu.au); National Domestic and Family Violence Bench Book available at Contents – National Domestic and Family Violence Bench Book (aija.org.au).

Насоки на ООН за включващ език за хората с увреждания: (UN Disability Inclusive Language Guidelines),

<https://www.ungeneva.org/sites/default/files/2021-01/Disability-Inclusive-Language-Guidelines.pdf>